

Руденко Р. Г.

**СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
IX – XVIII ст.**

Монографія

Харків. Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)64
Р83

Рецензенти: докт. іст. наук, професор кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна *Танцюра В. І.*; докт. іст. наук, професор кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого *Демиденко Г. Г.*; докт. іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії та культурології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова *Рябченко О. Л.*

Рекомендовано до видання рішенням вченої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 10 від 02.06.2014 р.

Руденко Р. Г.

Р83 Соціальна історія України IX – XVIII ст. : монографія / Р. Г. Руденко. – Х. : Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. – 84 с. (Укр. мов.)

Проаналізовано соціально-історичний розвиток та узагальнено суспільно-історичний досвід у подіях українського суспільства з часів Київської Русі до кінця XVIII століття. Висвітлено найважливіші аспекти та провідні тенденції суспільного розвитку на основі цивілізаційної теорії, з'ясовано причини та наслідки змін соціальної структури українського суспільства на різних історичних етапах.

Рекомендовано для студентів і магістрів, аспірантів і викладачів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-966-676-537-9

**УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)64**

© Руденко Р. Г., 2014

Вступ

Передова суспільна думка планети в кінці минулого століття прийшла до повного розуміння неспростованості історичного факту: людина – основа соціального прогресу і її діяльність є соціально-історичною.

Сучасною наукою доведено, що історичні витoki світової цивілізації пов'язані з індоєвропейською макроетнічною спільнотою. У цьому планетарному процесі поселення і розселення народів, їх взаємозв'язків і відносин поступово склалися на різних континентах вершинні здобутки матеріальної і духовної культур. Щодо Європейського ареалу народів, то його підгрупа сформувалася під впливом трипільської культури (VI – III тис. до н. е.). Її носії досягнули велику територію: від Подунав'я до Карпат, від Подністров'я – до Прикарпаття, а також у напрямі Середнього Подніпров'я.

Відкрита більше ста років тому, ця археологічна культура засвідчила досягнення творчої праці і творчої думки багатьох народів, що стало прикладом для нових поколінь.

Зрозуміло, що історичний процес не є прямолінійним чи однозначним: він змінюється залежно від обставин, від конкретних історичних умов та способу життя народу. Відбувався знову ж таки взаємовплив народів Подніпров'я. У процесі еволюції суспільних відносин подніпровці надавали особливого значення саме суспільним цінностям, адже основу їх життя складав общинний лад. Тому їм безпосередньо імпонували загальнолюдські цінності, елементи республіканського правління та громадянського суспільства, ідеали духовності. Варто наголосити, що українці – автохтонний народ. В далеку давнину вони освоїли подніпровський край і він став для них своїм, рідним, батьківським і материнським.

У перші століття Нової ери на теренах сучасної України склався новий етнічний, етнолінгвістичний та соціально-історичний простір. З IV ст. н. е. можна говорити, за М. Грушевським, про український народ і історію України–Русі.

Питання назви території і народу невіддільне від його історичного розвитку. У давні часи такі назви були безпосередньо пов'язані з природно-географічними умовами етнічного розселення-пасіонарності, з соціально-географічними чинниками, а в Новий час – із суспільно-політичними процесами.

Щодо походження термінів "Русь", "Київська Русь", то варто зазначити, що мешканців Середнього Подніпров'я – басейну річки Рось – арабські купці-мандрівники називали за іменем руси, а край – Русь, Київська Русь. У візантійських джерелах згадки про русів датовані 842 та 861 роками. Назва "Україна", яка записана в літописі у 1187 році, має у своєму корінні слова "край", однак це те просто загальне розуміння поняття "край", тобто не визначений, абстрактний, просто якийсь край чи країна, а Україна як рідний край, рідна земля, українська земля. Звідси випливає висновок про українців, яких поєднує не тільки місце проживання, територія чи спільна діяльність, колективна праця, а й спосіб життя, душевне чуйне ставлення один до одного як краян.

У епоху середньовіччя українські землі називали Малоросією, Південно-Західною Руссю, Запорізьким краєм, Галичиною, Новоросією, а жителів цих територій – малоросами, а в Закарпатті – русинами.

У Новий та Новітній часи Україна входила до складу Росії та Австро-Угорщини, в радянський період – у СРСР і мала назву Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Нині на європейському континенті постала Україна – суверенна і незалежна держава, сповнена миролюбних прагнень та добросусідських відносин з усіма народами, невід'ємна складова європейської і світової цивілізації.

Україна історично є відкритою для всіх народів і традиційно українці виявляють до них високу повагу і світлі почуття дружби.

Згідно з переписами населення 2001 року в Україні мешкало 48, 2 млн осіб, нині – 46 млн і 77 % із них українці. В багатонаціональній Україні росіяни проживають переважно на сході, інші народи – у різних містах країни або в прикордонних із сусідніми державами районах.

Мета дослідження полягає в порвняльно-історичному аналізі соціального розвитку українського суспільства в координатах простору і часу IX – XVIII ст. в аспекті класичної тріади: держава – суспільство – особистість.

Методологічну основу монографії складає цивілізаційна теорія пізнання в принципах об'єктивності, історизму, гуманізму, духовності.

У монографії автор не претендує на вичерпне висвітлення історичних проблем, а зосереджує увагу на провідних напрямках, на основних їх аспектах і, таким чином, окреслює контури соціально-історичного розвитку українського суспільства в контексті загальної історії України.

Розділ 1. Київська Русь: держава і суспільство.

1.1. Загальноісторичні передумови суспільних змін у Київській Русі

Історія Київської Русі як держави і суспільства охоплює IX – XIII ст. Як свідчить "Повість минулих літ", Русь IX – X ст. об'єднала більш ніж 200 слов'янських, фінно-угорських і латишсько-литовських племен, які склали міжплемінні союзи, а потім стали князівствами. За даними цього літопису їх було 14, а основними центрами – Київ і Новгород [35, с. 13–16].

Передумовою політичної активності Києва були внутрішні досягнення та зовнішні обставини, висока культура та творче сприйняття європейського прикладу і досвіду.

Утворення держави Київська Русь у IX ст. впливало на суспільні процеси, а вони, в свою чергу, – на розбудову держави. Це був не тільки тривалий, а й досить складний цивілізаційний процес. Труднощі полягали у визначенні підходів державотворення; поєднанні традицій і нововведень; потреб суспільства і влади; суспільства і людини; матеріального й ідеального. Проблемно-історична оцінка цих чинників державотворення виявилася неоднозначною і складалася з позицій норманістів, антинорманістів, прихильників кельтської чи хозарської гіпотез походження Русі.

У цьому відношенні нині досить переконливими є такі узагальнюючі висновки. Київська держава виникла не миттєво, тобто з приходом варягів у IX ст., а в тривалому процесі створення власної соціальної та економічної бази, закладеної протягом століть; залучення мешканців Подніпров'я до активної участі у політичному та торгово-економічному житті східноєвропейського регіону в умовах певної його соціально-економічної і територіальної стабільності; авангардної ролі місцевої еліти у державотворчому процесі на Русі. Селяни-землероби та інші верстви суспільства підготували матеріальні основи заснування держави до "прикликання" варягів. Саме внутрішній чинник відіграв у цьому визначальну і вирішальну роль. Що ж до варягів, то вони були залучені до служби в державних органах, до виконання державних заходів. Вони долучилися до державної роботи не як управлінці, а як виконавці певних функцій. А це значить, що їх участь у цій роботі була не безпосередньою,

а опосередкованою і вона враховується в загальнодержавному процесі Київської Русі. Ця держава – одна з перших в Європі – виникла на власному ґрунті і власними зусиллями місцевої слов'янської міжплемінної громади.

Своєю внутрішньою і зовнішньою політикою перші київські князі заклали і зміцнювали основи державного ладу і таким чином сприяли консолідації племен полян, древлян, сіверян, радимичів, уличів у Києво-руському суспільстві. Володимир Великий об'єднав ці землі та народи в межах держави Київська Русь, що відкрило новий етап її соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку.

Соціальні зміни в історії Київської Русі відбувалися в історичних координатах простору і часу, у співвідношенні внутрішніх та зовнішніх обставин. Її суспільний розвиток був пов'язаний з розвитком Європейських країн, із налагодженням політичних, торгівельно-економічних та культурних зв'язків із ними. Пріоритетне місце займав візантійський напрям, визначений історичними зв'язками та політичними потребами Русі.

Суспільно-історичні зміни на Русі були зумовлені характером феодальних відносин перехідного періоду: становлення ранньофеодальних та переходу до розвинуто феодальних відносин. Цей перехід від первісно-общинного до феодального суспільства залежав, насамперед, від розвитку продуктивних сил і водночас давав їм новий поштовх.

Визначальними передумовами соціальних змін у суспільстві Київської Русі були матеріальні передумови, ступінь їх розвитку. До радикальних змін у виробництві належали вдосконалення технології землеробства, скотарства, промислів та пов'язаного з ними ремісництва. Ремісницька діяльність охоплювала десятки спеціальностей – ковальське, ткацьке, шкіряне та ін.

Основною галуззю господарства було землеробство. Цей рід занять зумовив виникнення сільської, територіальної громади, общини. Кількісно-якісні зміни у цих сферах пов'язувалися з торгівлею, з формуванням потужного торгово-економічного потенціалу.

Для жителів Середнього Придніпров'я цей чинник мав особливе значення, адже у Києві перетиналися "магістральні" торгові шляхи: північно-південний ("із варяг у греки") і східно-західний (від Волги до Карпат). У Києві було вісім торгових центрів [48, с. 55].

Досягнуте на цій основі значне накопичення суспільного потенціалу, зростання його масштабів та якісних характеристик слугувало об'єктивною умовою динаміки соціальних процесів.

Поглиблення суспільного поділу праці, зокрема, зміни в технології землеробства, вдосконалення знарядь праці, кооперація праці, розвиток торгівлі, різних видів обміну зумовлювали зміни виробничих відносин, а разом із ними – всіх інших суспільних і державних відносин, зв'язків.

До історичних передумов і рушійних сил соціальних змін в Україні – Русі належить політичний устрій. До складу княжої ради входили: князь, боярська дума, народні збори (віче). Отже, в ній поєднувалися дві ланки: монархічна в особі князя і народна, тобто віче. На чолі держави стояв великий князь київський, який зосереджував законодавчу, виконавчу, адміністративно-судову та військову владу. Публічна влада виступала не тільки в формі князівської, а й громадської. Поєднання цих ланок одноосібної (монархічної) і народної (демократичної) дозволяє стверджувати про напівмонархічний характер державної влади в Київській Русі. Причому демократична та суспільна традиції управління були досить потужними і їх не можна було недооцінити, а тим більше знехтувати ними. З іншого боку, політичні й економічні обставини зумовили необхідність централізованого управління. Отже, суть проблеми полягає у мірі їх поєднання та досягнення координації і залежно від обставин кожен князь шукав рівнодіючу цих чинників. Значить, темпи переходу і становлення феодального суспільства на Русі безпосередньо залежали від політичного чинника. Основою княжої влади був військово-політичний апарат в особі феодалів і бояр, міст і територій. Логічним є припущення С. Юшкова щодо цих у минулому військових посад, а в період розкладу племінних відносин і посилення централізації державної влади їхні функції набували адміністративного характеру [52, с. 241]. За реформою княгині Ольги були засновані погости як основні фінансово-адміністративні центри й округи, які стали постійно діючими органами державного управління – державною адміністрацією [52, с. 281].

Тисяцькі і соцькі були представниками князівської влади в округах і мали широкі повноваження, а сотні становили міську організацію. Управління не тільки князівським господарством, а й участь у загальній адміністративно-фінансовій і судовій організації належали

князівським тіунам відповідно до їх спеціалізації. Також до управлінського персоналу належали: тіун боярський, староста міський, староста сільський, старости "ратайні", тобто управлінці господарством феодала.

Таким чином, управління старокиївським суспільством здійснювала військово-феодальна панівна знать.

У цілому ж Київська Русь не могла вийти з орбіти феодалізації Західної Європи, а тому особливості її розвитку набували загального характеру. І хоча В. Ключевський вважав київського князя "військовим сторожем" і "рухомим вотчичем" [24, с. 116], все ж політичному управлінню Київської Русі були притаманні воєнна демократія і громадянська спрямованість, визнання високої ролі особистості київських князів.

Саме такими були точки зору вчених Прєснякова О. Є. та Сергєєвича В. І. Але Юшков С. В. вбачає подвійне трактування соціальної суті князівської влади, а тому і мав намір спростувати конструктивність поглядів названих вчених. У судженнях Покровського М. М., щодо цього питання Юшков С. В. не визнає "федеративності" Київської Русі [38, с. 216–220].

У державній та суспільній діяльності київський князь спирався на дружину, яка об'єднувала його найближчих сподвижників. Із числа дружинників князь проводив призначення на воєнні й адміністративні посади – в апарат державного управління. У цьому відношенні конструктивно-творчою є думка (твердження) Прєснякова О. Є. про те, що досить вагомим було "значення організації, котру діяльність князів вносила в середовище населення, досить багато йшло на цю організацію дружинних сил, щоб дружина могла скластися в особливе, самостійне ціле, відмежоване від верхніх шарів міського населення" [37, с. 176–181].

Важлива роль княжої дружини в консолідації суспільства визначалася військовими традиціями як захисника Вітчизни, її народною підтримкою та прикладом високої патріотичності. Своєю самовідданістю і сумлінням у виконанні свого громадського обов'язку княжа дружина поєднувала героїчне і патріотичне в суспільному житті, була поборником ідеалів свободи і честі. Зокрема глибоко символічним у цьому питанні виступало Святославове "їду на ви". І цей клич викликав бойовий порив дружинників. У цьому ж високопатріотичному ключі король Данило Галицький звертався до своїх воїнів: "Нехай страх не має доступу до сердець наших! Воїнові, що вирядився на війну, слід або перемогу здобувати, або впасти з руки ворога" [26, с. 114].

Виявляючи характер княжо-дружинного середовища, сучасні дослідники доходять висновку, що і в цьому відношенні не існувало глибокої (суттєвої) різниці між представниками влади й простими громадянами. Суспільний лад Давньоруської держави IX – більшої частини X ст., за визначенням Мельникової О. О., Котляр М. Ф., був дружинним.

Аргументами у цьому відношенні слугує дружинна соціальна психологія, яка виявлялася у відповідному статусі інститутів держави, органів державного управління, судочинства, державної думи, до якої представники княжої дружини входили разом із боярами.

Дуже важливим інститутом державно-общинного управління була боярська дума (рада), яка продовжувала традиції ради старійшин родоплемінної епохи в нових історичних умовах. Звичай вимагав від князя обов'язкового узгодження своїх дій з радниками, "лучшими" і "смышленими мужами" і такими були бояри. Це означає, що в уявленнях людей бояри, на відміну від простих воїнів-хоробрих ратників, сприймалися як мужі "думающие" або "думцы", що безумовно пов'язано з їх функцією головних княжих радників. Історичні пам'ятки свідчать про зростання ролі боярської ради в політичних справах.

Хоч у нарадах із князем брали участь і його дружинники, але значення головних думців зберігалось за боярами "... зозваша бояри свою и всю дружину свою и начали думать с ними" [35, с. 74].

Відмова чи зневага князя "думою" з боярами заважали нормальному життю общини: в подібних випадках говорилося, що "людем не доходити княже правды" [35, с. 142]. Сергеевич В. І. в думі бачив "тільки акт думання для радження князя з людьми, котрими він довіряє". Разом із тим вчений вважав, що князь не може без нарад із "думцами" і повинен переконувати їх "в целесообразности своих намерений", а при незгоді "думцов" "князю приходилося відмовлятися від задуманої дії" [13, с. 281].

Якщо Сергеевич В. І. визначав роль думи в загальному аспекті: спільну думу думати з князем, обмінюватися думками на періодичних засіданнях-нарадах, то Ключевський В. О. вважав її постійно діючою установою, яка зважала на громадську думку. Князю потрібні були ради і радники, з якими він міг розійтись в думці, однак не міг обійтись без цієї установи [24, с. 162].

У своїх працях Рибоков Б. А., Брайчевський М. Ю., Котляр М. Ф. обґрунтували висновок про те, що боярська дума Київської Русі була

постійно діючим органом, необхідним інститутом державної влади і засобом конструктивності державної політики.

Соціально важливою в суспільному житті Київської Русі була роль віче-зборів. Проблемними у зв'язку є такі питання. Яким був у співвідношенні з боярською думою, княжою владою статус віче? Наскільки соціально важливою була роль віче-зборів? Наскільки суттєво на княжу владу впливала міська громадськість? Відповідаючи на ці запитання, слід зазначити, що хоч віче мало дорадчий голос, а в своєму складі представників феодальних груп, все ж таки це був голос народних мас. Знову ж таки варто враховувати те, що віче не могло підмінити князя чи порушити княже право, хоч як би активно не відображало громадську думку, громадський інтерес. І все ж таки порівняно з умовами родоплемінного ладу роль віче конкретизувалася, а роль княжої влади централізувалася і за методами, і за способом правління. У цьому полягав дуалізм древньоруського політичного устрою і виявлялося основне його протиріччя. Саме через поєднання та боротьбу протилежностей і в постановці, і у відповіді на запитання про монархічну чи демократичну Київську Русь долається пряmolінійність. Підтвердженням цьому слугують такі конкретно-історичні зміни: в IX – X ст. в умовах боротьби за об'єднану державу, зростала і посилювалася тенденція централізму і монархізму. З середини XII ст. на зміну відносно централізованій монархії прийшла монархія федеративна. Видозміни були характерними і для громадських, демократичних засад. Суть проблеми полягала в ступені поєднання цих тенденцій. "Можна твердити, що Русь не приймала завершеного монархічного устрою і протягом усієї своєї історії тяжіла до республіканських форм правління. Вона шукала спробу індивідуальної санкції кожного наступного претендента на владу" (М. Брайчевський, український історик) [7, с. 52].

Щодо змін у співвідношенні основних елементів державного управління в IX – XIII ст., слід визначити такі періоди: перший – IX – X ст. – поєднання княжої влади з народними зборами та боярською думою; другий – кінець X – XI ст. – зростання управлінської ролі княжої влади та боярської думи; третій – XII – XIII ст. – формування й утвердження територіально – адміністративних зв'язків і посилення впливу міської общини в політичному управлінні, переростання її в суспільно-політичну домінанту.

Однак у XIII ст. у державній політиці Київської Русі домінував принцип дуалістичної спадковості і міжусобні війни стали постійним явищем. Русь переживала період феодальної роздробленості. Її основу складали соціально-економічні процеси; натуральне господарство; феодальне землеволодіння (князівське, боярське, монастирське).

1.2. Феодалізм і сільська община

У цілому суспільство переживало традиційні перетворення виробничих відносин, хоч разом із тим паростки феодалізму розвивалися поступово і нерівномірно. Вони набували своїх масштабів у центрі Русі – в землі полян, а в інших землях ще зберігалися традиційні форми суспільних відносин. Що ж до розшарування суспільства в процесі переходу до феодалізму, то воно розгорталося неоднозначно: одні ставали багатшими, а інші – бідними, одні залишалися вільними общинниками, а інші потрапляли в залежність. Цей природно-історичний процес проходив більш чи менш еволюційно, поступово, в міру складання обставин, передумов, а значить, не прямолінійно і розпочинався з появи майнової нерівності. Серед багатих була градація, розподіл на багатших, ще багатших і невелику групу дуже багатих власників-феодалів. Також відбувалося розшарування на бідніших, бідних і найбідніших членів суспільства. Основним критерієм такого розшарування виступала власність, особливо – земельна власність. У першій групі – заможних – відбувався розподіл на великих, середніх і дрібних землевласників; у другій групі – незаможних – одні з земельним наділом, інші – з земельною ділянкою, а ще одні – безземельні. У цьому відображалася їх економічне закабалення. У зв'язку з цим і під впливом економічних та інших обставин змінювався соціальний статус населення: економічна несвобода вела до соціальної несвободи. І знову ж таки це був не одномоментний акт, а тривалий процес. Статус вільного населення зберігався довгий час у певній градації: вільний, напіввільний, напівзалежний. У цьому непрямолінійному процесі були переходи: в одних випадках вільний, а потім напівзалежний, а в інших – навпаки, ще в інших – вільний чи залежний.

І в цих переходах від одного соціального стану до іншого теж були свої особливості, що свідчить про його складнощі і суперечності. Ніхто не

хотів втрачати свободу і докладав зусилля до того, щоб не потрапити в кабалу до багатших і не втратити місце в соціальній ієрархії суспільства як економічно і соціально вільних людей. Отже, процес феодалізації суспільства проходив у соціальних перипетіях, радикальних зрушеннях, проблемних ситуаціях, і не в один день, і не одночасно одні стали закупами, інші – рядовичами чи закріпаченими селянами-смердами. Феодальна власність спричинила полярність суспільства не тільки в соціально-економічному, а й в морально-етичному відношенні: багатші виявили зверхність у ставленні до бідних: вони, багатші – світлі, а бідні – чернь. Звідси походить назва багатих феодалами (від слова – фео-лан), а назва бідних смердами (від слова чернь), тобто виконавці чорнової роботи [48, с. 53].

Сільська община була необхідна для розвитку продуктивних сил сільського господарства і становила основу соціально-економічної організації та управління. Значення сільської общини полягало в певному регулюванні і міжгосподарських відносин, підтримці загальних інтересів, розв'язанні суперечок під час розподілу угідь в умовах переходу від суспільної до приватної власності на землю і перетворення її у феодальну власність. З перерозподілом землі, зростанням майнової нерівності відбувався розпад сільської общини, її соціальне розшарування.

До соціальної структури Київської Русі X ст. входили: київський князь, удільні князі, княжа дружина, бояри, купці-гості, міщани, селяни-общинники, челядь. В цілому в суспільстві Русі соціальну піраміду складали групи багатших і бідніших, панівних і підпорядкованих верств.

У суспільному розвитку Київської Русі історично склались і виявилися тісні зв'язки і взаємодія соціально-економічного та соціально-структурного процесів. Системотворчу роль у цьому відіграли зміни в земельній власності. З перерозподілом землі між общинниками одні з них ставали землевласниками, а інші її втрачали і ставали феодально залежними. В умовах приватної власності зростала майнова нерівність і відбувався розклад сільської общини – її соціальне розмежування. Особливість цих історичних змін полягала в тому, що Київська Русь "обминула" рабовласницький лад, вступивши в епоху феодалізму. У VI – VII ст. родова община розпалася, поступившись місцем сусідській, сільській общині.

Людей стали об'єднувати територія і господарство. Київська Русь будувалась на принципах територіальної общини, а племінна організація переросла в міжплемінні союзи східних слов'ян.

1.3. Вільне і закріпачене селянство

Основну масу населення Київської Русі складали смерди, вільні селяни, дрібні землевласники. Вони жили великими общинами – сільськими громадами. Мали земельні наділи і вели своє господарство. Від характеру фізичної праці – землероби, чорнороби, чернь – звалися смердами.

У X – XI ст. смерди були вільними селянами, які займалися сільським господарством, забезпечували власні потреби й сплачували князю державний податок. З розвитком феодальних відносин смерди втрачали землю і потрапляли в економічну залежність від землевласників. У виконанні ними повинності відбувався перехід від натуральної ренти (оброк, продукт) до відробіткової, а від неї – до грошової ренти. З часом серед них виділилися дві основні соціальні групи: одна з них – незалежні селяни зі своїми знаряддями праці, земельними ділянками, власним господарством, а друга група селян – без засобів виробництва – стала залежною від великих землевласників [10, с. 149–150].

Якщо в X ст. основна маса селян залишалася вільними господарями, то XI ст. вони поступово втрачали свої привілеї. Цей процес визначився і прискорився під впливом формування та розвитку князівського і боярського землеволодіння. Суспільна, общинна земельна власність скасовувалась і встановлювалась приватна власність на засоби виробництва. Протягом XII ст. більшість селян Київської Русі втратила земельну власність. Вони стали основною робочою силою князівських та боярських господарств.

Отже, у складі сільського населення відбувалися глибокі соціальні зміни, хоч основна його частина називалася смердами. На основі повного і детального їх аналізу С. Юшков зробив такі висновки: 1) смерди – це не вся маса сільського населення, а один із його розрядів; 2) колишні общинники – данники – в результаті перетворення данини у феодальну ренту ставали феодально-залежними, а згодом кріпосним селянством; 3) складали основну робочу силу князівського домену [52, с. 120–123]. Тому дуже важливо з'ясувати за статтями Руської правди як склалися, який характер мали їхні стосунки з князем.

С. Юшков визначив поетапність розвитку цих відносин. Він стверджує, що існування особливих відносин смердів до князя в XI ст. не збігається з відносинами підданства [52, с. 136].

Висунуте вченим твердження обґрунтоване посиланнями на Руську правду, яка свідчить про охорону потрібних князеві людей і худоби. Смерди поставлені серед близьких до князя або залежних від нього людей. "А за княжь конь, и же с п'ятном, 3 гривни, а за смердьей 2 гривни..." [42, с. 185].

У з'ясуванні характеру цих відносин С. Юшков співставляє судження дослідників. Зокрема Лешков В. М., Нікольський В. П. у найбільш загальній формі вказують на приватноправовий характер залежності смерда від князя. Цитович П. П. вбачає у смердах наймитів князівського господарства, пов'язаних із ним умовами економічного побуту, тому вчений схильний пояснювати походження залежності смердів поземельними відносинами. На думку Преснякова О. Є., господарський зв'язок смердів із княжим двором заснований не на поземельних відносинах, а на системі повинностей, які стали джерелом і вихідним пунктом для пізнішого окняження їх землі [37, с. 180]. С. Юшков не поділяє думок ні Цитовича, ні Преснякова, адже припускає існування складніших відносин смердів і князя, ніж договір особистого найму чи оренди. Він вважає смердів групою доменіального залежного селянства. Залежність смердів у княжих володіннях створювалась головним чином не тільки відносно поземельних, а взагалі економічних відносин до князя.

Аналізуючи становище смерда в порівняльно-історичному плані, важливо враховувати міркування Грекова Б. Д.: 1) раніше смерд працював у панському господарстві, мав засоби виробництва, був певною мірою самостійним виробником, навряд чи входив до складу челяді, як холопи і рядовичі; 2) для часу Правди Ярославичів (XI ст.) смерд працює в господарстві на загальних умовах, втрачає чи втратив засоби виробництва, а отже і самостійність, набував рис челяді і споріднився з нею [13, с. 236–237]. У цьому документі смерд розглядається як закріпачений.

Розмірковуючи над цими питаннями, слід зазначити, що історична істина виявляється в еволюційних змінах: їх початок поклало проголошення общинних земель княжим землеволодінням, але тоді общинники працювали на "своїй" землі на користь князя. Так було в X ст., а в XI ст. общинні землі привласнили князі і тоді смерди стали княжими людьми. Причому одні із них були вільними, а інші залежними від князя. У XII ст. посилювалась тенденція закріпачення смердів. Отже, відносини між князем і смердами ускладнювалися і еволюціонували до закріпачення селян-смердів на засадах відробіткової ренти.

Взагалі відносини смердів характеризувалися обмеженням їх у праві володіння і розпорядження землею, що вело до злиття їх, як раніше окремої групи сільського населення, з іншими соціальними групами. Колишній статус смердів як вільних общинників у міру переходу до феодальної ренти втрачався і в XI ст. їх почали розцінювати разом із челяддю. За Руською правдою за вбивство смерда і холопа встановлювалася однакова кара, що свідчить про нівелювання колишнього статусу смердів. І все ж таки в часи Руської правди смерд володів землею на общинних правах. Саме цим можна пояснити малу кількість статей про смердів у цьому документі. Зважаючи на те, що вони були в основному вільними общинниками, то і їхній статус визначався общинними порядками, общинним поступом. А в міру розпаду общини змінювалося становище общинників-смердів: вони стали підлеглими князю і в майновому, і в особистісному відношенні. Як підпорядковані його інтересу, вони обробляли землю, виконували інші повинності на користь князя. За даними раніше наведених досліджень, смерди були в XI – XII ст. феодально-залежною групою сільського населення. Радянська історіографія подолала односторонній підхід у визначенні смердів тільки як феодально-залежного населення Київської Русі. Дослідження вітчизняних вчених розкривають соціальний статус смердів як основної маси вільних людей.

"Смерди" за визначенням Рибаківа Б. О. – це не все селянське населення (яке називають "людьми"), а його частина, що пов'язана з князівським доменом і підлегла князю у виконанні повинностей – смерди обробляли землю і були приписані до "погостів", платили данину, несли військову службу тощо [43, с. 366–367].

Виникає запитання: чи були смерди в основному феодально-залежними селянами чи кріпосними?

Конструктивною буде відповідь в аспекті історичної генези: в XI ст. розпочалося, а у XII ст. відбулося закабалення смердів і в XIII ст. – їх закріпачення в результаті цілої низки економіко-правових обмежень. За вбивство смерда платили стільки, скільки за холопа, тобто в 8 разів менше, ніж за кожну вільну людину, і в 16 разів менше, ніж за кращого чи близького княжого мужа [52, с. 144].

Особливого значення набуває з'ясування такої ситуації: чи мали смерди земельну власність? В літературі висловлена думка про умовність землеволодіння смердів. Нікітський О. І. стверджував, що смерди не

мали власної землі, а були змушені жити на чужій – князівській, боярській, церковній. З цим твердженням погоджується С. Юшков, адже в міру перетворення смердів із данників у феодално-залежних людей вони втрачали право й на землю [52, ст. 146].

Отже, смерди – це група сільського населення в епоху становлення феодалізму, яка поступово втрачала право на земельну власність і переходила із числа вільних общинників у розряд економічно і соціально-залежних селян-кріпаків.

У суспільному розвитку Київської Русі закономірним явищем було розширення кола феодално-залежних верств суспільства. Соціальне джерело цих перетворень складала селяни-смерди, які масово потрапляли в кабальну залежність від феодалів. У зв'язку зі зростанням і ускладненням феодалних повинностей селян, із більш жорсткими умовами селянського найму, а отже, боргових зобов'язань ця практика набувала все більшого поширення.

В умовах феодалізму, приватної власності на землю, економічної та позаекономічної залежності селян-общинників відбувалося їх розшарування на такі соціальні групи: закупи, рядовичі, ізгої, холопи та інші.

У процесі закабалення складну соціальну еволюцію пройшли колишні селяни-общинники і з сільського населення, зокрема виділилася соціальна верства – закупи.

Закупи – це соціальна група селян, яка потрапила в кабалу до князів чи бояр і для поновлення свого господарства була змушена брати позику – "купу" на певних умовах, у визначених процентах і повернути її у встановлений термін.

На перших порах закуп залишався вільним, потім – напівповинним, напівзалежним від боярина-землевласника. Його становище було внутрішньо суперечливим, як і загальна ситуація закабалення сільського населення під впливом феодалних порядків.

Для висвітлення соціальної суті закупівництва варто відповісти на такі запитання: яке підґрунтя цієї соціальної групи; які суспільні стани-класи виділяли зі свого середовища закупів і під впливом яких економічних умов; що змушувало нужденних людей йти в закупи, якщо була можливість поступати в найми?

Відповідаючи на ці запитання, варто наголосити, що основу закупівництва складала концепція особистого договору з землевласником на

відповідних умовах грошової оплати його праці та повернення грошового займу. Ця соціальна група виділялася з сільського населення головним чином у процесі його закабалення і втрати наділів. Втрачаючи основні засоби виробництва, частина селян намагалася зберегти земельні наділи і попередній статус вільних общинників. Для збереження своєї власності чи зміцнення господарства, збереження економічної самостійності вони вступали в договірні зобов'язання з господарем на грошово-позиковій основі.

Греков Б. Д. здійснив соціально-історичну реконструкцію закупівництва і дав характеристику закупів як частини залежного населення, різновидності рядовичів; як частини челяді [13, с. 201]. Закуп, названий ним наймитом, був особисто залежний від хазяїна і "в той же час у нього є своє невелике власне господарство на ділянці землі, одержаній від господаря" [13, с. 201]. Отже, закупи – це ті, хто потрапив у особисту залежність внаслідок боргу або порушення умов договору з господарем. Такий соціальний статус впливає зі статей "Правды Русской" [39, с. 482–525], які називаються в історичній літературі "Устав о закупах".

Вихідним пунктом у редакції "Правды Русской" є співвідношення свободи і несвободи у закупівельницьких відносинах:

1) "Если закуп убежит от своего господина, (а йому цим документом заборонено перехід від одного до другого хазяїна) ... но дасть ему суд" (ст. 56).

"Правда Русская" вводить поняття "релейний закуп" і визначає його обов'язки щодо збереження власності хазяїна.

2) "Если у господина живет земледельческий закуп, а погубит своего... коня, то ему за то не обязан платить. Но если господин, от которого он получает ссуду, даст ему плуг и борону, то за продажу он должен заплатить; но он не платит за хозяйскую вещь, им взятую, если она пропадает без него, когда господин пошлет его на свою работу" [39, ст. 57].

Чому конкретизуються безпосередні обов'язки релейного закупа?

3) "Закупу же платить за скотину, уведенную из хлева; но если он потеряет ее в поле, или не загонит во двор, или не затворит в хлеве, где ему велит господин, или же утратит ее за своим делом, то закупу во всех этих случаях утраты платить" [39, ст. 58].

Які мотиви образи закупа хазяїном та санкції проти нього?

4) "Если господин обидит закупа, отнимет у закупа данню ему ссуду или его собственное имущество, то по ссуду все, это он обязан возвратить закупа, а за обиду заплатить 60 кун" [39, с. 59].

Яке майнове право закупа та як його відновити при порушенні?

5) "Если господин отдаст своего наймита в заработок другому хозяину за взятую у последнего вперед плату, эту плату он также должен отдать назад, а за обиду заплатить 3 гривны продажи" [39, ст. 60].

Чим пояснити продаж закупа іншому господарю та які наслідки?

6) "Если же он (господин) совсем продаст его (закупа), как своего полного холопа (наймита), то наймит свободен от всех долгов, а господин платит за обиду 12 гривен продажи" [39, с. 61].

На основі документальних даних можна зробити такі висновки. Якраз боргове зобов'язання, в міру його поширення і зростання в умовах феодалізації суспільства, визначало відносини закупа і хазяїна; зобов'язувало його працювати на панському полі, в панському господарстві. Хоч закуп, який втік від хазяїна, перетворювався в повного холопа, однак його становище не було рабським. У закупів – цих бідних людей, які не мають знарядь праці, все ж таки було своє господарство і вони займали певне майнове становище в суспільстві [39, с. 57–59].

Проблемна ситуація полягала в його статусі тому, що становище закупа було досить умовним: виконання договору забезпечувало йому свободу, а невиконання, навпаки, вело до несвободи, навіть переходу в розряд холопів. Не можна не звернути уваги на хитке становище закупа, постійне переслідування його боргами, жорсткими вимогами хазяїна, його постійними погрозами перевести в холопи. Знедолений, доведений до відчаю, селянин-закуп вдавався до крайніх заходів – втечі від хазяїна.

Таким чином, соціальний статус закупа пов'язаний з сумою грошей – "купою" як позикою в борг. І хоча це межує з закабаленням, однак він не є повністю залежним від пана, а значить, не є наймитом; що "купа" – не натуральна данина чи рента (оброк) як повинності перед паном. Тому конструктивний висновок означає, що в основі "купи" лежить боргове зобов'язання, а закуп стає закупом для забезпечення і виконання цього зобов'язання.

Соціально близькими до закупів були рядовичі – люди, що потрапили в економічну кабалу і на визначених у договорі ("ряду") умовах були зобов'язані працювати на господаря.

З розвитком феодалізму, розпаду сільської общини, зростання чисельності залежного від феодалів-землевласників населення виникла соціальна група рядовичів. Така назва, на думку О. Рейца, "очевидно происходит от "ряд" – соглашение: "ряд положить – уславиться [39, с. 166].

Щодо такої верстви, як рядовичі, то в історичній літературі їх соціальний статус зумовлений договірними відносинами селян із землевласниками. Виробничі відносини епохи раннього феодалізму в X – XII ст. значно змінювалися і набували різних форм. Однією із них було укладання селянами договірних відносин із хазяїном. Адже були вільні селяни з таким земельним наділом, який не забезпечував їхньої економічної самостійності, але вони не втрачали надії. І одним із таких реальних варіантів було укладання договору з рядом умов на співпрацю з хазяїном-землевласником. Раніше рядовичі, як і закупи, були вільними селянами. В умовах феодалізації суспільства відбувалося загальне розшарування і разом із тим складалися відмінності між різними верствами. Ланге вважав, що рядович був наймитом і відрізнявся від закупа тим, що 1) не служив для відробітку боргів; 2) ні в якому разі не перетворювався в холопа; 3) його могли наймати всі вільні люди [39, с. 167].

"А за рядовича 5 гривен. Также и за бояреск (боярского прикажчика)" [39, с. 313].

Рядовичі – селяни, які укладали з феодалами відповідну угоду, прийняли на себе певні договірні зобов'язання – ряд – працю на великокняжих землях і виконували їх на відповідних умовах цього договору. На основі проведених розрахунків вони будували співпрацю, здійснювали господарський розрахунок і підводили підсумки господарювання. Логічно зазначити, що рядовичі не допускали повного банкрутства і в разі його наближення, розривали договір із хазяїном. Дійсно, вони постійно ризикували, але не переходили межу між своїм вільним і підневільним (як стверджують – рабським) станом [52, с. 193–194].

До підпорядкованих верств суспільства Київської Русі належали ізгої. Це теж, у минулому вільні люди, а при переході до феодальних порядків втрачали свої права і статус вільної людини, потрапляючи в залежність від багатших землевласників.

Через різні обставини до цієї групи потрапляли колишні общинники, які не тільки порушили чи проігнорували общинні правила, а й протиста-

вили себе своїми негативними вчинками сільській громаді, нанесли їй моральну чи матеріальну шкоду.

Руська правда відображає їхній попередній статус у світлі загальнолюдських, общинних цінностей, зокрема визначає охорону життя ізгоїв ціною в 40 гривень – так само, як і будь-якої вільної людини. Це були княжі ізгої, які знаходилися під княжою опікою. Також були церковні ізгої.

Греков Б. Д. вважав, що в давньоруських джерелах виділяються дві категорії ізгоїв – міські і сільські [13, с. 238]. У XII ст. з поглибленням розшарування сільської общини втрачала свої ознаки і категорія ізгоїв. Якщо раніше це була особлива група людей, яка втратила соціальний статус із неординарних причин, то тепер вони працювали у вотчинах, як інші люди, були феодально-залежними, закріпаченими.

Особливу групу в давньоруській державі становили пущеники, задушні люди, прощеники. Головним чином, це холопи, які працювали на землях церковного землеволодіння і помилувані за якість проступки. Відпущені церквою на волю, вони набували статусу вільних людей.

Отже, суспільні відносини в Київській Русі мали соціально не однопорядковий характер і разом із ним окреслювалося їхнє правове поле, вони набували регуляторного характеру на принципах Руської правди.

У цілому ж суспільство переживало соціальні суперечності, які загострювалися в процесі соціального розшарування на селі.

Зумовлений загальним характером феодальних відносин, складним і досить суперечливим був соціальний стан селян-холопів. В одних випадках ними ставали селяни, які втратили власність, в інших – селяни-боржники, залежні від землевласника. Також ними ставали покарані за злочин виселенням з общини. За визначенням Володимирського-Буданова, джерелом холопства слугував спочатку договір найму і при його невиконанні селянин потрапляв у кабалу до хазяїна і ставав холопом.

За Руською правдою, джерелами холопства були: забрані в полон, одружені з холопом чи холопкою, продані за борги, народжені від невірних батьків, селяни-втікачі від своїх господарів.

Разом з цим у документі визначалися певні регулюючі важелі щодо прав холопів, зокрема, охорони їх життя: "А в холопе и робе виры не путь, но оже будет без вины убиен, то за холоп урок платити или за робу, а князю 12 гривен продажи" [39, с. 606]. Якщо за холопа чи раба викуп був непотрібний, то за його вбивство накладався штраф у розмірі 12 гривень.

Таким чином, соціально-історичний розвиток Київської Русі в IX – XIII ст., в епоху феодалізму характеризувався змінами у складі вільного і закріпаченого селянства і визначався новою системою поземельних відносин. Соціальні процеси поєднувалися з політичними та ідеологічними на засадах загальних суспільних змін, а також з етноісторичними процесами.

1.4. Формування української народності

Невід'ємною складовою соціально-історичного розвитку Київської Русі було формування української народності.

Як відомо, народність – це спільнота, яка об'єднана загальними територіальними межами, відносно спільними економічними, певними мовними, релігійними, культурними чинниками та менталітетом. Узагальнення основних ознак народності свідчить, що ця спільнота є продуктом феодалізму, причому розвинутого феодалізму. У з'ясуванні цього питання радянська історіографія сформулювала концепцію "древнерусской народности".

Теорію про єдину давньоруську народність, що формувалась у IX – X ст. на основі східнослов'янських племен, висунули історики Греков Б. Д., Мавродін В. В., Рибаків Б. О., Черепнін Л. В. та ін.

Основним положенням цієї теорії було твердження, що саме політичний фактор зумовив соціальну еволюцію і складання єдиної давньоруської народності. Російський історик Рибаків Б. О. стверджує, що князівства XII – XIII ст. склали "древньоруську народність, що говорить однією мовою, спільно створивши єдину культуру, яка має ряд спільних історичних задач" [43, с. 5], а в XIV – XV ст. ця "єдина народність, створена державою Руссю" розпалася на три братські народності: росіян, українців і білорусів [43, с. 6] і що ці процеси відобразилися "в дезінтеграції, в розщепленні політичної форми держави на багато самостійних організмів" [43, с. 6]. Отже, політичний фактор абсолютизувався та ідеологізувався. Що ж до зворотного зв'язку – впливу соціального фактора на державотворення, на політичні процеси в цілому, то такий зв'язок більше констатувався, ніж розкривався.

Прихильники цієї концепції також переоцінюють роль економічного фактора – вони вважають його і визначальним, і вирішальним. Пробле-

ма зародження, формування і консолідації української народності розглядається ними в нерозривному зв'язку з розвитком феодальної суспільно-економічної формації. На основі формаційної теорії сформульовані такі положення, як "давньоруська народність", "спільний корінь російської, української і білоруської народності", колиска трьох східнослов'янських народностей [43, с. 40].

Використовуючи цивілізаційний підхід в аналізі етносоціальних процесів, слід зробити такі висновки:

1. Від племінного союзу до народності – шлях глибоких і складних суспільних перетворень, і цей шлях прокладається історично. Народність не проголошується довільною конструкцією, а формується в конкретно-історичних умовах феодалізму, в координатах простору і часу, в культурно-історичному вимірі.

2. У співвідношенні "давньоруська народність – етнічні процеси" останні складають підґрунтя усього процесу. Еволюціонуючи, вони переходять в нову якість, піднімаються на нову сходинку, набуваючи характеру інтеграції чи диференціації. Тому ознаки української (як і російської, білоруської) народності зароджуються в етогенезі як її першооснови, першопричини, а не в надрах давньоруської народності, як їх наслідку.

3. Спільними коренями російської, української і білоруської народностей були власне етопроцеси в їх розвитку, зумовленому в конкретно-історичну епоху, а під її впливом складався єдиний, спільний етопотік. Саме історична епоха визначально впливала на загальне і особливе в етопроцесах.

4. В умовах феодальної роздрібненості Київської Русі відбувалася диференціація соціоетнічних процесів і кожен із них мав свої особливості, був своєрідним і не корелювався з поняттям "давньоруська народність". Кожна із народностей формувалася під впливом наявних, а не сконструйованих передумов загального історичного поступу. У киеворуському суспільстві зберігалася тенденція не лише до відокремлення, а й до об'єднання, однак не в такому романтичному варіанті, як "колиска" трьох народів.

5. Патетично піднесеним, але науково не обґрунтованим є твердження про утворення давньоруської народності на межі IX – X ст. на засадах племінного союзу, спільної території, мови й усвідомленого почуття етнічної єдності усіх східнослов'янських "племен".

Отже, співставляючи різні підходи у визначенні передумов розвитку етносоціальних процесів, автор доходить такого висновку: українська (як і інші) народність формувала свої ознаки у просторі києворуського суспільства, в спільному історичному поступі як магістрального шляху для кожної з них.

У той же час варто зважити на те, що від етносоціальних зв'язків, етнічної спільноти врешті-решт залежала єдність українських земель, їх територіальна цілісність.

У процесі феодалної роздрібненості Київської Русі, який характеризувався складними соціальними, етносоціальними явищами, формувалися три східнослов'янські народи – український, російський, білоруський. В епоху Середньовіччя вони стали народностями з загальним і особливим, спільним і своєрідним, колективним і індивідуальним, а в цілому – соціальним.

Такий підхід означає критичну оцінку концепції "колиски трьох братніх народів", яку підтримували майже всі радянські вчені, а сьогодні її наслідує академік Толочко П. П. та ін. [50, с. 27]. Концепція "колиски" була розроблена російським істориком Погодіним М. П. на захист великодержавної політики царизму. Київська земля, на його думку, "исконно великорусская", а Галицька та Волинська – українська; українізація Київської землі відбулася внаслідок переселення вихідців із Галичини після монголо-татарського нашествия, в XIII – XIV ст. Погодін М. П. ігнорував співвідношення початкового етапу етнічної історії українців з історією слов'ян як етнічних спільнот у цілому та східних слов'ян зокрема; заперечував історичні обставини щодо незмінності основної етнічної субстанції і території розселення українського народу протягом багатьох століть. Тому Погодіну М. П. опонував український вчений М. Максимович у думці, що населення Київської Русі було українським. Український етнос проживав на цій території з прадавніх часів – праслов'янських часів – до і після епохи Київської Русі [31, с. 101].

Ураховуючи різне етнографічне середовище, Грушевський М. С., зазначав, що великоруська народність формується переважно на фінському ґрунті, білоруська – у близькому спілкуванні з литовською групою, українська – у вічному сусідстві з тюрками [14, с. 14].

У віковичних перетвореннях та змінах то сходилися, то розходилися їхні дороги, а отже й історичні долі: зокрема, хоч суспільне життя велико-

руської й української народностей розвивалося в спільному, однак своєрідному історичному русі, з цілком визначеними етнічними індивідуальностями, стверджує Грушевський М. С., і приходять до такого висновку: "Перед нами, безсумнівно, дві народності, дві історії" [14, с. 15].

У зв'язку з цим слід зазначити, що в докиївський і київський періоди поширювалася українська мова, як це довели видатні мовознавці О. Потебня, А. Кримський. Ю. Шевельов вважає, що виразні елементи української мови у говірках південно-західної групи племен (поляки, древляни та ін.) постають з VII ст. [40, с. 74].

Як зазначав академік О. Шахматов, територія від Прута, Дністра і Дніпра складає одне етнографічне ціле і тут кристалізувалася одна мова, яку сьогодні називають українською, а тому зрозуміла подібність української мови до сербської, хорватської, польської, словацької мов. Формування української народності, на думку дослідника, припадає на час "великого переселення народів" у V – VI ст. н. е. та антського союзу племен у Дністро-Дніпровському межиріччі, що безпосередньо пов'язане з витоками етногенезу українського народу.

Звідси випливає висновок про те, що домінуючою тенденцією етнонаціонального розвитку на початку Нової ери була диференціація етнічних об'єднань. Історичним рубежем на шляху розвитку етнічного, а в перспективі й етнонаціонального процесу стало "велике переселення народів".

Ця історично-географічна тенденція поширювалася в умовах об'єднання племінних князівств у Київській державі та в умовах її піднесення, а в XII – XIII ст., під впливом роздробленості Русі, виявилася тенденція їх диференціації. Територія Київської Русі поділилася на три частини: Південно-Західна Русь (нинішня Україна), Північно-Західна Русь (Білорусія), Північно-Східна Русь (Московська держава).

Формування рис української народності в епоху Київської Русі було пов'язане не тільки з економічними, політичними, а й соціально-культурними процесами.

На рівень суспільної консолідації українського народу, на характер соціально-історичного процесу чинила свій вплив етнонаціональна свідомість народу. Вона формувалася на основі соціального досвіду, пріоритету принципу згуртованості над роздрібненістю, розпорошеністю, домінанти суспільного об'єднання над окремим і відокремленим. Активну роль у цьому відігравала церква.

Особливе місце серед релігій належало християнству. Як зазначається в "Повісті минулих літ", князь Володимир Святославович "хрещенням просвітів" києворуське суспільство, а Ярослав Володимирович "засіяв книжними словами серця віруючих людей" [29, с. 89].

Формування високих духовних цінностей і християнського світогляду підвищувало рівень соціалізації суспільства; проклало шлях до нової цивілізації; збагачувало духовні традиції. Усі ці чинники сприяли виходу суспільства на новий рівень свободи, а держави – на рівень соборності.

У сучасній історичній науці існують такі точки зору: одні історики, а саме П. Толочко, М. Котляр, В. Ричка, відстоюють ідею давньоруської народності і давньоруської держави, а інші – М. Брайчевський, Я. Ісаєвич, М. Дашкевич – вважають український народ а) автономним через осідлість та відносну історичну самостійність; б) провідником, стрижнем етнонаціонального розвитку Київської Русі; в) фундатором державності України–Русі. На думку українського історика Брайчевського М. Ю., Русь у етнічному відношенні складала єдність не абсолютну, а відносну, поліетнічну, історично-географічну.

У тих умовах формувалися лише окремі ознаки такої спільноти як народності. Це, зокрема, певні межі спільної території. "Поза сумнівом, – наголошував М. Брайчевський, – головним ядром формування української народності був полянський лісостеп; російської – верхів'я Дніпра, Оки і Волги; білоруської – область дреговичів та полочан" [8, с. 189].

На початку XIII ст., на думку російського історика О. Є. Преснякова, Україна утверджується також етнічно й у цьому відношенні особливе історичне значення мала така подія, як возз'єднання князем Романом Мстиславовичем Русі–України (1199 р.). До соціальної структури цієї держави входили галицька і волинська династії, бояри, торгово-реміснична аристократія, військова дружина, міщани, духовенство [37, с. 239].

В управлінні Галичиною Роман Мстиславович змушений був розв'язати гострі соціальні суперечності між торгово-ремісничою знаттю і міщанами [23, с. 198]. Це був княжий реформаторсько-законодавчий проект під назвою "Добрий порядок на Русі" [28, с. 368]. В історичній літературі існує думка, що цю державу можна вважати національною Українською державою, в якій впроваджувалися західноєвропейські закони [23, с. 207].

Об'єднання великим князем Данилом Галицьким у 1238 р. трьох центрів України–Русі: Київського, Галицького і Волинського князівств

стало надзвичайною подією в історії її земель та народів. Своїм переконанням і прикладом у період монголо-татарського нашествия князь вселив у суспільство віру в свободу як спільну громадсько-народну справу і надав їй нової етноконсолідуючої сили.

Розділ 2. Україна в XIV – першій половині XVII ст.

2.1. Загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві в польсько-литовську добу

У XIV – XVII ст. історичний поступ Європейської цивілізації відбувався в напрямі реформації і модернізації, отримав назву Відродження.

У суспільно-політичному розвитку європейських країн у цей період виявилися дві тенденції: централізація (або її передумови) чи лібералізація суспільних перетворень. Їх суть полягала в зміні площини відносин людина-суспільство-держава. Як один із особливих конструктивних моментів загального реформаційного руху варто розцінювати "революцію простої людини" 1525 р. [20, с. 20].

Для України провідною була інша – протилежна тенденція: децентралізація, феодална роздробленість, соціальна нестабільність в умовах втрати державності, знецінення "простої людини". Так закінчився київський і розпочався литовсько-польський період української історії.

У XIV та наступних століттях українські землі перебували у складі кількох держав, а саме Росії, Великого князівства Литовського, Польщі, Молдавії, з різним рівнем їх соціально-економічного, політичного, культурного розвитку та характером суспільних відносин. Спільним для них було збереження і зміцнення феодално-панщинної системи господарства й монархічного правління.

В умовах Литовсько-української держави, в другій половині XIV ст. зберігалися в українських землях територіальні одиниці – удільні князівства, місцеве самоуправління, общинне землеволодіння, соціальна структура суспільства, його культурний розвиток та правовідносини. Характер Литовського княжого управління означав "Старого не порушуємо, нового не вводимо". Однак внутрішні і зовнішні обставини вносили корективи

в політичне управління і під його впливом в інші сфери українського суспільства. На литовських князів посилювався вплив польської аристократії, яка претендувала на виключне право на українські землі. Встановлений за її ініціативою династичний союз Польщі та Литви (Кревська унія 1385 р.) поступово розширювався за напрямками і в кінці XV – початку XVI ст. охопив соціальну сферу. Через поширення католицької віри і власний приклад польська знать (магнати і шляхта) переконувала литовських вельмож у спільному досягненні їх особливих прав та привілеїв. За сприяння литовського князя розширювалися особисті права, земельні володіння, сталося часткове звільнення їх від податків, надання адміністративних посад. У Великому Литовському князівстві на початку XVI ст. сформувалася феодальна аристократія: пани і князі стали великими землевласниками – магнатами. Не меншу соціальну активність виявили середні і дрібні землевласники – шляхта.

Литовський статут 1529 р. оберігав феодальну власність, юридично охороняв права феодала на землю, регулював суспільні відносини. Розширював права і привілеї шляхти, зберігав її старі посади, захищав станові інтереси. Статут наголошував, щоб простих людей на шляхту не переводити, а шляхта свій статус повинна довести. Якщо шляхтич вислужив у пана чи князя маєток і має намір залишити хазяїна, то він може це зробити зі збереженням рухомого майна [21, с. 79–81], однак втрачає свої шляхетські права.

У Статуті було підкреслено відповідальність за порушення межі земельних володінь і судовий захист земельної власності. Цьому було присвячено спеціальний (восьмий) розділ документа.

Отже, у Литовському Статуті 1529 р. знайшла відображення провідна тенденція феодалізму – зміни у лавах шляхетського стану. Зокрема, із колишніх військовослужбовців сформувалася така соціальна група, як земяни – нові поземельці, а в майбутньому шляхтичі. Частина землевласників-бояр взагалі не увійшла до шляхетного стану. Це сталося тому, що великий князь, за Статутом, "теж не шляхту над шляхту" не буде возвишати, але буде зберігати всю шляхту "у их почтивости" [21, с. 79].

Після Люблінської унії значно розширилися права шляхти: вона звільнялася від військової служби і державних повинностей. Зрівнювалися права шляхти з правами магнатів. Характерною ознакою цих

процесів було прискорення зростання крупних шляхетських володінь за рахунок середньої та дрібної шляхти. У той період у Київському воєводстві кількість дворів на одного власника розподілялася таким чином: дрібна шляхта – 3, середня – 156, магнати – 1 766. Ще більш контрастним став розподіл у Брацлавському воєводстві: відповідно – 18, 150 і 2 884 [5, с. 111]. Таким чином, наслідки Литовського статуту 1529 р. полягали в тому, що шляхетські права і привілеї, соціальний статус шляхти підтверджувалися і набували юридично-правового забезпечення. На основі Люблінської унії підвищувалася соціальна роль цієї панівної верстви в суспільстві. На практиці це був складний процес диференціації, поляризації і навіть протистояння окремих соціальних груп.

Литовський статут 1566 р. надав законності всім формам феодалного землеволодіння і скасував усі обмеження шляхетської земельної власності, а також усі обмеження щодо її використання. Дозволялося купувати селян без землі і по суті встановлювався перехід їх у повну власність феодала. "Бажаємо і ухвалюємо, – проголосив Литовський статут 1588 р., – щоб усі піддані наші, які мають усі батьківські, куплені та якимось звичаєм надбані за прародителів наших славної пам'яті їхніх милостей королів і великих князів литовських, а також і за нашого православного володарювання тримали і володіли" [21, с. 139].

Після Берестейської унії 1596 р. зберігалася тенденція зростання церковного землеволодіння, причому католицька церква збільшувала кількість маєтків, а православна – втрачала. В цілому гострота суперечностей виявилася в порубіжний період – після Люблінської унії 1569 р., яка відкрила шлях до захоплення польськими магнатами українських земель та закріпачення селян. Набула не тільки нових масштабів, а і глибини соціальна диференціація суспільства і провідне місце в ньому зайняла шляхта. Згідно з класифікацією відомого історика В. Антоновича, її перший тип – магнатський: пануючий економічно, політично й ідеологічно. Численним за складом був стан середньої шляхти, яка хотіла наслідувати приклад магнатів і не відрізнятись від польської шляхти. Вона захоплювалася становищем польських панів як крупних землевласників і активних політиків.

Зовсім іншим типом була шляхта за своєю національністю, православною вірою і народною мовою: власне українська шляхта. Це була дрібна шляхта, яка займала проміжне місце між польським станом і українсь-

ким народом. Близьким до неї був такий тип, як національно свідомо українська шляхта. Її суспільний статус визначався пріоритетом, порівняно з соціальними, національними інтересами.

В узагальнюючому висновку щодо кількісно-якісного складу шляхти землевласників у середині XVII ст. слід скористатися даними Н. Яковенко по Київському воєводству. У цьому воєводстві на частку 26 родин землевласників-магнатів припадало 67,6 % усіх шляхетських земель, а на Брацлавщині – 81,4 % – належало магнатам. У цілому в руках давніх київських бояр (приблизно третини магнатських родин) знаходилась третина поземельного фонду регіону. Інша третина впродовж XVI ст. перейшла до рук волинських князів, а ще одна третина – між 14 шляхетськими родинами переважно волинського і галицького походження, які набули земельної власності у Київському воєводстві [53, с. 86]. Переважали земельні наділи середнього рівня – (200 – 500 димів), і дрібні землеволодіння – 50 – 100 димів. У власності дрібної (10 – 50 димів) і найдрібнішої шляхти перебувало відповідно близько 5 % і менше 1 % приватного поземельного фонду, а кількість цієї шляхти становила майже дві третини землевласників Київського воєводства [55, с. 89]. Українська шляхта не могла піднятися на щабель, обіцяний Люблінською унією.

У соціальній структурі українського населення у XVI ст. 80 % загальної чисельності складало селянство. Це була основна продуктивна сила. Територіальні господарські зв'язки, сусідські відносини об'єднували селян в общини – сільські общини. Частина селян-общинників володіла земельними ділянками, вела своє господарство, а більшість працювала на панському полі і відбувала повинності на користь феодала і держави. Частина земельних угідь залишилася в общинній власності.

Сільська община складалася з господарств – дворищ на хуторах. Раніше це були сімейні общини з близьких та далеких родичів як за друга, побратими, сябри.

Коли провідною ланкою польської шляхетської політики стала фільваркова система господарства, розрахована на товарне виробництво у зв'язку з потребами ринку, відбулася ломка дворищного общинного землеволодіння. Створювалися фільваркові та ланові і напівланові селянські господарства, які їх обслуговували. Цій меті була підпорядкована земельна реформа – "Устава на волоки" 1557 р. За цією реформою відбулося

перемірювання і розподіл земельних ділянок на однакові частини – волоки у співвідношенні: на 7 селянських волок – 1 під фільварок. Відповідно збільшувалися повинності і податки селян, посилювалося закріпачення та експлуатація, їх соціальне поневолення. Якщо на початку XV ст. у Східній Галичині селяни відробляли 14 днів панщини на рік із лану, то наприкінці століття – 2 дні на тиждень, а в середині XVI ст. – 3 – 4 дні на тиждень, що означало повну залежність їх від феодала, закріплення за ним як його власності. Під впливом цих обставин в общинній організації відбувалося її дроблення на повноправних общинників – сябрів і неповноправних громадивців із прийшлих людей: на "половинників", "дольників", "закупів". Основою такого поділу був переділ та перерозподіл землі, яка ставала власністю окремих господарств чи сімейних груп, а, головним чином, феодалів. Одна частина селян виконували різні повинності на користь великих литовських князів та польських королів, а інша – на користь феодалів. За характером повинностей вони поділялися на тяглих, данників, слуг.

Основну соціальну групу в суспільному стані селянства складали тяглові селяни. За користування землею вони виконували панщинну повинність перед державою і перед феодалом. Також великою групою селян були данники – селяни, які сплачували державі податки продуктами – продподаток або ж грошми. Більшість із них у цей період залишалася вільними. За своїм соціально-правовим становищем селяни поділялися на "похожих" (вільних), які мали право переходу від хазяїна до хазяїна і "непохожих" – селян, позбавлених такого права, тобто закріпачених. Разом із тим була соціальна група напівзалежних селян – таких, що мали право переходу до іншого хазяїна за певних умов та обставин. У цілому в селянському стані з'явилися групи збіднілих людей: "сусідки" і "підсусідки", коморники, городники, халупники та інші.

Соціальні групи городників, халупників, підсусідків склалися в другій половині XVI ст. унаслідок аграрної реформи 1557 року. Городники мали земельні наділи і платили за них феодалу і державі. Характер розшарування селянства слід розглянути на прикладі Руського воєводства (Дрогобицьке староство): дворищних – 126 (28,2 %), пів дворищних – 61 (18,2 %), чвертників – 60 (13,5 %), городників – 69 (15,6 %), підсусідків – 110 (25,5%). Із них більше половини (53,6 %) були безземельники [45, с. 67].

Про розшарування селянства за розмірами землі в 40-х роках XVII ст. у 54 селах Руського воєводства свідчать такі дані у %: дворищних – 4,15, тяглових – 9,9, осілих – 5,2; по $\frac{1}{2}$ лана – 7,7; по $\frac{1}{3}$ лана – 0,3; по $\frac{1}{4}$ лана – 48,8; по $\frac{1}{8}$ лана – 3,10; по $\frac{1}{16}$ лана – 0,25; городників – 28,3, халупників – 1,3. Отже, більше 75 % були не забезпечені землею. На середину XVII ст. у цілому по Україні малоземельне і безземельне селянство становило 30 – 40 % [45, с. 67]. Контрастом цьому було магнатське землеволодіння: у 20-ті роки XVII ст. у Волинському воєводстві магнати розпоряджались 80 % поземельного фонду, Київському – 68 % [26, с. 50].

Таким чином, земельна власність виступала визначальним фактором соціальних відносин у феодальному суспільстві, його соціальної диференціації на основі виконання повинностей на користь держави і на користь феодала. Поруч із цим селяни виконували різні "додаткові" повинності: сторожові, будівельні роботи, сезонні завдання, віддавати стацію. З поширенням приватної власності на землю змінювався характер і зростали феодальні повинності: натуральна і грошова ренти, відробіткова рента, панщина. Селянин також втрачав особисті права і перетворювався на повністю залежного від феодала – на селянина-кріпака.

З метою зростання прибутків за рахунок експлуатації селян-кріпаків феодали розширювали фільваркові господарства. Якщо у XVI ст. у Речі Посполитій фільварок займав 2 – 3 лани, то на початку XVII ст. – не менше 25 ланів орної землі. Відповідно зростала відробіткова рента селян. У результаті перемирювання земель і заснування нових фільварків селяни втрачали земельні наділи. До групи малоземельних відносилися четвертники, восьминники, городники, підсусідки, а до безземельних – коморники, халупники, наймити – челядь.

Якщо у XV ст. значною була соціальна група вільних селян, то у XVI ст. ця група розподілилася на певну частину заможних, а, в основному, на селян-наймитів. Литовський статут 1588 р. позбавляв селянина права переходу до іншого господаря, розпоряджатися своїм майном, позбавляв його особистих прав і таким чином відбулося повне закріпачення українських селян.

У першій половині XVII ст. соціальна диференціація селян зростає: поруч з коморниками, городниками з'являються "дворники", "ланові", "піддворники" та інші. Значить, із розоренням селянських господарств

у соціальних групах і прошарках виявився більш чіткий поділ на підгрупи, а поруч із безземельними чи малоземельними селянами з'являються заможні селяни. Цей процес соціального розшарування на селі розгорнувся у зв'язку з перетворенням натуральної ренти на грошову – із запровадженням чиншу та орендування поміщицької землі селянами. Вони поділилися на заможних селян і сільських найманих робітників, оббеземлена частина селянства перетворилася в дворову челядь. Склалися такі групи селян, як осілі, урочні, вільні, слуги, тяглі, місячні, убогі, це ті, що тільки подимне платили. Отже, зміни в поземельних відносинах між феодалами і селянами виявилися в соціальних контрастах: феодали – панівна, а селяни – підпорядкована їм верства.

2.2. Виникнення козацтва та формування козацького суспільного стану

Козацтво як український суспільний стан виникло на бистрині переломного часу, у співвідношенні старого і нового, нетрадиційного. Його виникнення є не звичайним фактом чи історичним моментом, а досить складним соціально-історичний процесом. Цей процес мав свої причини – витоки, які у швидкоплинні часу і подій зумовили козацький феномен та його феноменальність.

Козацтво як соціальне явище не проголошувалося, а тим більше не самопроголошувалося: воно постало складним за своєю соціальною сутністю суспільним станом. Відбулася його кристалізація в полосі суспільних суперечностей та глибоких контрастів.

Як і кожне суспільне явище, воно не виникло само собою і вмить, а пройшло тривалий і складний історичний шлях. Його підґрунтя склали умови суспільного життя взагалі і стан, становище кожної людини зокрема. Це соціальне явище було вмотивоване ідеалами боротьби за право і правду, за людську гідність, за сенс людського життя.

Ці ідеали і боротьба за них мають свою історію. Витоки козацтва зумовлені епохою феодалізму, його кріпосницько-панщинними порядками та соціально-економічним і суспільно-політичними проблемами. Ще на початку феодалізму, за часів Київської Русі практикувався такий вид зайнятості, як перебування на промислах: рибна ловля, полювання та

інше. Таких людей називали уходниками. Це привело польського історика О. Яблонського до висновку, що козаки – це степові уходники, здобичники. Такий підхід наявний і в третій книзі "Курсу російської історії" Ключевського В. О. [24, с. 32]. Однак слід зазначити, що виникнення козацтва було зумовлене не тільки труднощами життя, а новою суспільною ситуацією обезземелення селян, порушення соціальних прав інших верств у ході польського поневолення українського народу. У відповідь на посилення соціально-економічного гніту з боку польських магнатів та шляхти різні верстви селян Правобережжя залишали рідні місця та йшли у незаселені південні степи Поділля, Брацлавщини, Київщини. Вони створювали нові поселення і ставали вільними людьми – козаками.

На етноісторичний елемент у виникненні козацтва зважає літописець XVIII ст. Григорій Грабянка: козаки походили від хазар, які були, як на його думку, слов'янами [22, с. 879]. З ним погоджуються історик другої половини XVIII ст. Рігельман О. І., та невідомий автор "Історії Русів". Початки козацтва пов'язують з різними літописними народами Карамзін М. М., Соловйов С. М. та ін.

Вивчення давніх історичних актів Південно-Західної Русі істориками Антоновичем В. Б., Максимовичем М. М. привело їх до висновку щодо зв'язку і взаємодії соціального й етнонаціонального у походженні козацтва як явища українського.

Ураховуючи конкретні історичні факти, Костомаров М. І. розрізняв у походженні козацтва організаційний фактор – заходи польських урядовців і самостійний (стихийний) почин мас.

Проблемно-історичний підхід видатного історика козаччини Д. Яворницького полягає в системному аналізі цього соціального явища та обґрунтуванні місця й ролі козаків в історії України. Видатний український історик М. Грушевський аналізує козацтво як явище соціальне, соціально-історичне. Такий підхід характерний для сучасної історичної науки.

Запорізькі низові козаки займали великий простір степів по обох берегах Дніпра, в його нижній течії, від ріки Буг з одного боку, а з іншого – до ріки Кальміус, що впадає в Азовське море, а також плавні, особливо Великого Лугу та лиманів.

"Тут, – пише Д. Яворницький, – за неприступними порогами, серед безмежних островів, непрохідного очерету, дрімучих і вікових лісів; тут у безплідних і спекотних "полях", у безводних і диких степах, тут-то

молодці знаходили собі надійну схованку і всеохоплюючу колиску; сюди не могла досягнути ні рука королівського чиновника, ні рука пана-поневолювача, ні влада коронного гетьмана, ні навіть грізні універсали польсько-литовських королів; ні страшне безводдя, ні пагубна посуха, ні дикий звір, ні степна "пожежа" [53, с. 96].

У соціально-історичному розвитку українські козаки поділялися на три категорії: реєстрові козаки, городові і козаки низові-запорожці. У XVI ст. козаки склали суспільний стан.

2.3. Соціальний образ запорізьких козаків

Козаки – народ політичний. Запорізькі козаки виступали поборниками демократичних, політичних прав і мали намір поширити демократичний простір на українське суспільство. У цьому політично-правовому спрямуванні вони визначили свою участь у Хотинській війні, вибудовували відносини Запорізької Січі з Московською державою і постійно актуалізували це питання у зверненнях до Польської корони аж до проекту побудови Запорізької козацької держави (лист Д. Наливайка до польського короля у січні 1596 року) [49, с. 434–435].

Козаки-запорожці ніколи "не забувають дивитися і на обставини політичні і за ними себе вимірювати" [49, с. 149]. Вони проти самодержавної влади і разом із тим не допускають безвладдя, вони поважають існуючі права й утверджують народоправство. Запорізька Січ – Військо Запорізьке – була християнською козацькою демократичною республікою. Кожен козак мав право голосу, міг вносити пропозицію, був відповідальним за виконання ухваленого радою рішення як обов'язкового для всіх. Уся козацька громада брала участь у вирішенні найважливіших питань їхнього життя. Це здійснювалося колективно, шляхом прямої і представницької демократії.

Уособленням прямої демократії стала загальна козацька рада в традиціях народного віче Київської Русі. Загальні або військові ради (військова, як їхня особливість) відбувалися у запорозьких козаків тричі на рік або за ініціативою козаків. Ради на Запоріжжі – це вищий адміністративний, законодавчий і судовий орган. На них козацька громада вирішувала найважливіші військові чи цивільні питання та проводила вибори нової

старшини: кошового отамана, військового суддю, писаря, осавула та інших повноважних представників. При цьому слід зазначити, що колективний (демократичний) характер мала влада кошового отамана, який уособлював функції січового управління як військово-адміністративної організації. Разом із тим був головним адміністратором Січі, її головою. На паланочних радах вирішували земельні питання та стан промислів, а на курінних – поточні військові питання.

Уособленням представницької демократії у Запорізькій Січі був парламент, який складався з двох палат – козацької ради та генеральної ради. Отже, козацтво, з одного боку, виконувало функції ядра суспільних відносин, а з іншого поєднувало суспільні та державні інтереси і таким чином, було народом політичним (К. Маркс). Від рівня реалізації державотворчого потенціалу, державних можливостей Запорізької Січі залежали перспективи соціального розвитку українського суспільства, а від останнього – характер державотворення та його масштаби.

Козаки – народ економічний. Особливість українського козацтва у контексті загальноєвропейського цивілізаційного розвитку полягала не тільки в руслі військово-політичної, а й соціально-економічної організації. У XVI – першій половині XVII ст. у жодній країні не сталося таких бурхливих змін в аграрній сфері, як в Україні і це було пов'язано з виникненням козацтва, яке поєднало розвиток продуктивних сил із новими виробничими відносинами – з підприємництвом. Відносини власності і підприємницької діяльності були пов'язані зі специфічними відносинами на Січі у цілому та відповідними інтересами козацької громади щодо характеру землекористування. Основним способом землекористування була займанщина в долинах річок чи у степу. Займаючи вільні землі, які до того нікому не належали, низові козаки засновували колективні чи індивідуальні господарства. Поруч із загальнообщинним землеволодінням існувало й індивідуальне землекористування козацької старшини та паланочних козаків-фермерів.

Колективна (общинна) власність на землю давала можливість матеріального забезпечення на засадах удосконалення господарювання. Цьому сприяли не тільки своєчасне проведення сільськогосподарських робіт, дотримання агрономічних заходів, а й перетворення їх на "тонку" технологію господарювання. Спільний, колективний інтерес не тільки примножував сили, а й породжував нову продуктивну силу. Йдеться про комплексування не стільки технологічних операцій землеробства,

скільки про ставлення до праці вільних землеробів. Особливе значення мала, насамперед, праця на своїй землі, господарювання на своєму полі, що викликало почуття сумлінної праці, спільної справи, взаємопідтримки і взаємодопомоги. Варто зазначити, що праця у колективі вільних людей була визнанням трудових заслуг кожного із них і їх досягнення виявилися у спільній, колективній землеробській справі, адже саме у колективі і через колектив кожен козак набував авторитету, досвіду, зростав морально і духовно. В цьому полягали соціальні стимули їх трудової діяльності та оцінки отриманих результатів. Усе це слугувало контрастом порівняно з фільварковим господарством польських магнатів, з їх принципом відчуження від результатів праці, які привласнювали орендатори, управлінці та власники маєтків. По-іншому склалися відносини в господарствах Запорізької Січі: козацька хліборобська праця слугувала спільним благам, поєднувала, а не протиставляла колективний і індивідуальний інтереси козацької громади.

Козаки на хуторах займалися хліборобством, тваринництвом, торгівлею, ремеслами і промислами. Підприємницька активність запорізьких козаків виявилася не тільки в зразкових господарствах – зимівниках із безмежними пшеничними ланами, затишними фермерами чи доглянутими огородами, а і в рибальських, мисливських, промислових артілях. Широкого розмаху набула переробка сільськогосподарської продукції, особливо млинарство. Отже, підприємницька діяльність на Січі набувала завершеного характеру, тоді як фільваркові господарства були зорієнтовані, в основному, на продаж зерна. З часом відбувалася певна спеціалізація і кооперація сільськогосподарського виробництва, що відображало і зміцнювало корпоративний інтерес запорізьких козаків. Про підтримку цього інтересу свідчать періодичні паланочні ради.

Щодо соціально-економічних змін у Запорізькій Січі, то варто звернути увагу на те, що козаки мали право розпоряджатися земельними ділянками, засновувати власне господарство чи за згодою кошового отамана – продати, закласти або передати в спадок. І саме це право стало головним стимулом розвитку підприємницької діяльності на Січі як передумови соціально-економічних змін у ній. Отже, базову основу цих перетворень склала приватна (поряд із колективною) власність козаків на землю та заснування господарств фермерського типу.

Про це свідчить процедура жеребкування під час перерозподілу угідь: у першу чергу, отримували курені, у другу – військова старшина,

у третю – духовенство, у четверту – паланкові козаки, у п'яту – всі інші претенденти [44, с. 165]. Таке жеребкування, як вважає автор, не є простою ротацією, а є досить виваженим засобом регулювання соціально-економічних змін у Запорізькій Січі в XVI ст., причому не директивним втручанням, а колективним рішенням курінних і паланочних рад в інтересах козацького землекористування нового типу. Таким чином, на основі двох форм власності на землю – колективно-військової і індивідуально-приватної – в Запорізькій Січі складався новий економічний спосіб життя і формувалася економічний козацький народ. У Лівобережній Україні аграрне суспільство базувалося на феодално-панщинних порядках. Щодо Правобережної України (під владою Польщі), то там не тільки зберігалася, а й зміцнювалася фільварково-панщинна система господарювання та її вплив на суспільство. Запорізька Січ була своєрідною соціальною організацією. Її основа основ – це козацька спільнота, община, громада, товариство. Спільно, козацьким товариством запорожці вирішували внутрішньо- і зовнішньополітичні та економічні питання і, таким чином, не тільки враховували, а й стверджували пріоритет громадського інтересу. У цьому контексті важливим є питання про те, чи не втрачалася у запорізькій общині індивідуальність козака. На думку Д. Яворницького, "втрачалась будь-яка одинична особистість, яка б вона не була важлива і показна; тут всі справи вирішувались спільно" [53, с. 233]. Однак варто внести уточнення: принцип колективізму в громадських справах не тільки враховує, а ще й підвищує роль індивідуальності. По-перше, людина, яка прийшла на Січ, уже мала певні риси індивідуальності. По-друге, той, хто прибув на Січ, повинен був засвоїти існуючі у ній порядки. По-третє, щоб стати справжнім козаком, він повинен оволодіти козацькою наукою і рицарським мистецтвом. Так поступово заклалися козацькі традиції і формувалася козак як індивідуальність. Саме цей особистий фактор був вирішальним у становленні його авторитету в козацькому товаристві, а також у рекомендаціях на військові посади. Саме в козацькому побратимстві, в козацькій громаді кожен козак не тільки формувалася, а й зростав як індивідуальність, як особистість.

Основою основ соціальної організації Січі був колективний інтерес і колективізм як принцип соціальної рівності.

"Запорізька община доходила до повного ідеалу рівності, невідомого ні в давньому світі, ні в середніх, ні в нових віках, – зазначає

Д. Яворницький, – пануючий тут початок рівності проходив всюди: під час загальних зборів, під час виборів військових старшин, при управлінні січовому, при управлінні паланочному; у всіх запорізьких школах, у ході загальної трапези, при розподілі майна і в особистому житті при куренях" [53, с. 150].

І все ж соціальні відносини на Запорізькій Січі не слід ідеалізувати. При цьому варто враховувати думку В. Голобуцького, що в соціальному відношенні козацтво не було однорідним, адже економічна нерівність серед козацтва виникла одночасно з його появою. Оскільки від феодально-кріпосницької залежності тікали в козаки різні за своїм майновим станом елементи, з одного боку, це була маса бідних селян і міщан, а з другого – селяни і ремісники, які володіли засобами виробництва. У цілому слід враховувати такі обставини:

а) професійні якості працівників – рівень їх підприємливості;

б) природні умови (родючість ґрунту);

в) технологічність землеробства;

г) розмір посівних площ у господарствах та ін. Головне ж полягало у площині існуючих феодальних відносин, за межі яких неможливо вийти, а особливо, – земельних відносин.

А через це і на Січі в земельному питанні зростали суперечності між козаками-військовослужбовцями і козаками-господарниками. Майнова диференціація переростала у соціальне розшарування на козацьку верхівку, реєстрове і рядове козацтво. Так, із земельної верхівки виникли козаки-земляни, що займали старшинські посади в реєстровому козацькому війську. Також зростало їхнє землеволодіння і в їх господарствах працювали наймити і підсусідки. Слід зазначити, що майнова нерівність серед козацтва виявлялася ще на початку його формування у суспільний стан, хоча і спочатку була малопомітною. А з часом виявилися привілеї козацької старшини у Січі і заможних козаків – на зимівниках. У XVII ст. майнова нерівність і соціальне розшарування в Запорізькій Січі виявилися в поділі на козацьку старшину і рядових козаків. Можна стверджувати, що на Січі всі були однакові як козаки і водночас різні (нерівні) у соціальному становищі.

За національною ознакою запорізьке товариство було поліетнічним: українці, поляки, литовці, білоруси, великоруси, болгары, чорногорці та ін. [53, с. 145]. Значить, у соціальному і національному його розвитку

зростала актуальність проблеми національної ідентичності, а в ній – національно-релігійного чинника. Шляхом самопізнання формувався погляд серед українців на їх самостійний розвиток як русинів із докиївських і київських часів. За висновком Н. Яковенко, саме боротьба за відновлення статусу православної церкви в 1620-ті роки "перетворилася на провідний суспільний рух" [54, с. 244]. Активну роль у ньому відіграло козацтво. Українська шляхта висунула вимоги щодо прав, привілеїв, свобод, віросповідання, вживання мови. Її приваблювали польські конституційні засади. Оцінюючи цей вибір із сучасних позицій, слід визнати його в загальних рисах європейським. Однак практична реалізація українських вимог наштовхнулася на відхилення від цієї моделі. Протиставлення української еліти народу вело до знеособлення його соціального статусу і нігілістичного ставлення до нього. Про цю надзвичайну ситуацію київський воєвода Адам Кисіль писав так: "А ми ж однієї нації, одного народу, однієї релігії, однієї святоблизості, одних обрядів – не є єдиними. Навпаки розриваємось, занепадаємо" [45, с. 62]. Значить, на стосунки між народом руським і поляками значно впливали не тільки соціально-економічні чи політичні, а і соціально-культурні і національно-релігійні чинники. Хоч із контрастів суспільного життя українці відчували соціальне і національне гноблення, однак розуміли його на звичаєвому рівні, із фактів повсякденності. Об'єктивно вони не могли сформулювати визвольну ідею і фактично сприймали навколишній світ через протистояння польському пануванню. Як писав М. Грушевський, у їх свідомості "все, що панувало й утискувало, було лядське – походженням, вірою, культурою, духом" [15, с. 182].

Хоч центральне місце у відносинах між польськими магнатами і українськими посполитими зайняли соціальні суперечності, однак суперечливі за характером соціальні відносини доповнювалися мовними та релігійними утисками і це викликало в українському суспільстві відповідну реакцію.

По-іншому сприймалися відносини між поляками й українцями як двома народами: хоч поляків вважали "чужими", тобто іншим народом, однак не вважали його ворожим щодо українського народу. Звичайно, в умовах гострих соціальних суперечностей в українському суспільстві таке узагальнення не слід абсолютизувати і вільно трактувати. Що ж до оцінки становища українського і польського народів в умовах монархічного режиму королівської Польщі, то воно було однаковим чи майже однаковим, що й визначає об'єктивність підходів для такої оцінки.

Козаки – народ інтелігентний (І. Рєпін).

У широкому визначенні інтелігентності козацтва важливе місце займає його освіченість. Загальний соціальний стан козацького низового товариства дає підстави стверджувати, що Запорізька Січ була "не без грамотних людей". Саме її облаштування та забезпечення життєдіяльності, непросте козацьке життя потребували знань та вмінь. Цього потребувала не тільки організація, а й самоорганізація козацької громади. Знання запорожцям були потрібні при будівництві фортифікаційних споруд, у технічних розрахунках човнів-чайок, при проведенні землевпорядних робіт, в управлінській діяльності.

Молоді козаки освоювали грамоту та отримували освіту в січових, монастирських та церковно-приходських запорізьких школах. У січових школах навчали читати і писати. У школі при Самарсько-Миколаївському монастирі вивчали Закон Божий та оволодівали читанням і писанням. У церковно-приходських школах навчалися молоді козаки із слобід та хуторів. Випускники шкіл займали посади священослужителів, писарів, управлінців і козацька спільнота поступово набувала рис інтелігентності. Інтелігентність козацтва виявлялася у таких формах, як носії ідеалів прогресивного розвитку суспільства, новаторство у праці, збереження суспільних цінностей, ідеалів, орієнтованих на соціальну рівність і свободу людини. Концентрованим відображенням інтелігентності козаків була відданість захисту православної віри – найвищого рівня духовності.

Козаки – народ військовий. Історично склалося так, що в південно-українських степах господарювання поєднувалося з захистом цього краю від ворогів. Мушкет і плуг були емблемою козацького військового товариства. Організаційно це товариство поділялося на 38 куренів. Усіма справами Війська Запорізького керував кошовий отаман. Особливістю військової організації запорожців було те, що кожен козак умів володіти різною зброєю і знати тактику бою. Родами війська були піхота, кіннота, флот, а також артилерія.

"При всій видимій і діючій різноманітності складу запорізького війська, – зазначив Д. Яворницький, – воно все ж складало одну цілу і нероздільну общину, завдяки головним началам, які лягли в основу побудови всієї общини низових козаків. Ці начала – свобода, рівноправність, братство, товариство, православна віра, безжонність, боротьба з невірними, звільнення з полону християнських невільників і захист слабких проти

сильних, поглинаючи ідею племінної і національної особливості Війська Запорізького. Ці начала гуртували його в одну цілісну, неподільну і грізну для сусідів силу" [53, с. 148].

Щодо чисельності війська запорізьких низових козаків, то вона час від часу змінювалася. На основі певних відомостей, Д. Яворницький наводить такі дані: у XVI ст. чисельність війська зросла з 2 000 до 3 000, а у середині XVII ст. досягла 5 000 [53, с. 153, 154]. Військова сила і слава козаків-запорожців полягала не тільки в чисельності озброєних лав, а і в їхніх ідеалах справедливої, визвольної боротьби за рідний вільний край.

Великої сили і непереможності надавало козацькому війську побратимство, взаємодопомога і взаємовиручка. Безмежна любовь козаків до рідної землі спонукала їх до героїчних подвигів, а, значить, козаки – народ патріотичний.

Козаки – народ релігійний, оборонці православної церкви. Характерною рисою запорізьких козаків була їх глибока релігійність. Навіть першою перепусткою на Січ слугувала відповідь на запитання: "Яка ваша віра?". У самій Січі була Січова Покрівська церква, а на зимівниках (хуторах) створювалися часовні, у світлицях оформлялися куточки з іконами і лампадою, промовлялися молитви. Із дерев'яної церкви у 1602 році постав Самарсько-Миколаївський-Пустинний монастир.

Запорізькі козаки здійснювали поклоніння святим; з великою повагою ставились до духовенства; душевно сприймали церковну службу; з вірою в Бога виконували кожну справу – хліборобську чи військову.

Палким прихильником православної віри і духовним наставником Запорізьких козаків був гетьман Петро Сагайдачний. За його прикладом козаки вступили до Київського православного братства. Як "християни правовірні", вони домагалися визнання православної церкви і віровчення українського народу.

2.4. Міста і становище міщан

В епоху Середньовіччя міста виникали і зростали у результаті поглиблення суспільного поділу праці, спеціалізації ремісницької та сільсько-господарської і становлення власне торгівельної діяльності. У першій

половині XVII ст. в Україні існувало близько 1 000 міст і містечок, традиційно зберігався зв'язок міста з сільським господарством. Процес феодалізації вніс особливості у ці зв'язки і виявився таким чином: колишні жителі села – селяни поєднували свою міську професійну роботу з заняттям сільським господарством, а жителі міста – міщани – мали в окрузі земельні наділи і вели господарство.

Важливо зазначити, що в умовах феодалізації міста теж підпорядковувалися цим відносинам. У правовому відношенні українські міста у складі Речі Посполитої поділялися на королівські (державні) і приватновласницькі (панські). В цілому понад 80 % міст України були у приватній власності [3, с. 17]. Залежні від панів, міщани виконували феодальні повинності. Політика підтримки польським урядом панів-феодалів, забезпечення їм монополії на ряд промислів, привілеї у торгівлі різко обмежувала господарські права міщан.

Разом з економічними, обмежувалися політичні права міщан. Тільки великі міста – Київ, Львів, Луцьк та інші мали право на самоуправління, а основна частина міст не мала виборної міської ради і була підвладна феодалам [48, с. 108]. Вони намагалися одержати високі прибутки і зі своїх маєтків, і зі своїх міст. Характерним є те, що пани не просто обмежували, а й підтримували міське господарство в своїх цілях. Вони хотіли, перш за все, підпорядкувати ремісниче виробництво. У відповідь на це ремісники об'єднувалися в цехи. Захист ремісницьких корпоративних інтересів стає стрижнем соціальної боротьби [32, с. 59–69].

З цієї феодальної структури виникли суперечності між патриціатом, середніми та незаможними міщанами, зокрема, ремісниками. Одна їх частина належала до цехового, а інша – до позацехового ремісничого виробництва і між ними постійно точилася боротьба.

За національним складом міське населення становили українці, а також у містах жили поляки, вірмени, євреї, греки, німці та представники інших національностей [32, с. 36–39]. Між ними були гостро суперечливі відносини за національною ознакою і віросповіданням в умовах польського панування. Тому українці як православні зазнавали всіляких утисків. У Львові їх не допускали до міського управління, обмежували у виборі професії, в торгівлі, позбавили права на віросповідання. Під таким тиском частина українських вищих верств перейшла у католицтво. Інша ж, більша частина стала на захист віри та національних прав. Вони об'єднувалися у братства,

які перетворювалися із церковних об'єднань в культурно-освітні осередки. Такі осередки постали у Львові, Києві, Луцьку та інших містах. У співставленні з ідеалами Берестейської унії вони пропагували християнські духовні цінності і підтримували національні прагнення українського народу. Населення українських міст поділялося на три основні соціальні групи – найбільша – купецько-лихварська верхівка, або міська аристократія – патриціат; середні та дрібні торговці – торговий люд, цехові майстри, заможне міщанство становили досить численну другу групу – бюргерство; третю найчисленнішу групу становила експлуатована й зовсім безправна міська біднота. Серед цієї бідноти були й такі збіднілі люди як городники, коморники, підсусідки; певну частину населення складали міські козаки [32, с. 34–37]. У містах також проживало духовенство.

2.5. Події церковного і культурного життя

Стан і статус українського православного духовенства в польсько-литовську добу варто розглядати в ситуації до і після Берестейської церковної унії 1596 року. Протягом століття польські католики домагалися унії як ідеологічного фактора підкорення українського народу. Православне духовенство зазнало дискримінації. У цих умовах декілька православних єпископів на чолі з Іпатієм Потієм вирішили діяти самовільно, самочинно і погодилися на укладення унії. Стався розкол українського суспільства навпіл: з одного боку – духовенство і народні маси, а з другого – верхівка церковних ієрархів і українська шляхта.

Після 1596 року розгорнулася безперервна боротьба між православними й уніатами. За підтримки польської шляхти та Риму зростав тиск католицької церкви на українське суспільство і продовжувався перехід із православ'я в уніатство. Такий перехід зробили магнатські роди Острозьких, Вишневецьких, Чарторийських, Заславських. У межах Київської митрополії розділилися єпархії на дві частини і такий же поділ відбувся у храмах. У цій ситуації посилився вплив на суспільство Московського патріархату. Відбувався поділ українців на прихильників католицької чи православної церкви, а запорозькі козаки – церкви Московського патріархату. Враховуючи політичну ситуацію та реалії церковного життя, проголошений польським сеймом за ініціативою православної шляхти митрополит Петро Могила (1632 – 1647 рр.) убачав захист православ'я на рівноправних засадах із польським урядом.

У XIV та наступних століттях в Україні продовжувалися культурні традиції Київської Русі у зв'язку з новими соціальними потребами епохи Середньовіччя. Розширювалися культурні зв'язки з російським, білоруським та іншими народами, з Європою. Однак ці процеси відбувалися в глибоких суперечностях повсякденності суспільного життя. Поступово обмежувалися, а в XVI ст. порушувалися соціальні і культурно-творчі права українського народу, що призвело до культурно-творчих втрат. Зважаючи на це і під цим враженням, М. Грушевський перейнявся цими втратами. І все ж таки хоча в нові часи соціально-культурний процес гальмувався, однак продовжувався і сприяв консолідації суспільства більшою чи меншою мірою.

Українська література і культура цієї епохи впливала на суспільство через інтерес до фольклору, до цінностей православної віри і, таким чином, сприйняття гуманістичної ідеї. І знову ж соціально-культурний вплив цих заходів наштовхнувся на поділ українського суспільства на рубежі XVI – XVII ст. за віросповіданням на католиків, православних і грекокатоликів. Предумовами такого розподілу став не тільки поділ на релігійні конфесії, а й належність до певних станів. Хоча українська знать та вище духовенство з різних причин почали приймати католицьку віру, але козаки, селяни, міщани, нижче духовенство залишалися вірними православію. Особливе значення у їх житті мали християнські цінності. Їх поширювали: заснована князем Костянтином Острозьким у 1578 р у м. Острозі на Волині вища школа; Львівська школа-гімназія (1585 р.); Київська школа-гімназія, яка була відкрита в 1632 році митрополитом Петром Могилою і пізніше стала Києво-Могилянською академією. Навколо цих навчальних закладів об'єднувалися групи вчених та просвітителів, діячів літератури, культури та мистецтва і, таким чином, вони ставали осередком просвітницького Руху, який формував новий світогляд і виховував борців за народну справу. Разом із ними українські братства сприяли консолідації громад, підвищенню культурного рівня громадянців, викликали громадський інтерес до поточних подій та бажання долучитися до загальної, спільної визвольної справи. Усе це сприяло становленню у суспільстві спільного сприйняття становища українського і польського народів. Спільну польсько-українську культурну справу стверджували своєю творчістю Георгій Тичинський, Іван Турбинський, Станіслав Оріховський та інші культурні діячі, які формували європейські суспільні цінності.

Письменик-полеміст і перекладач Герасим Смотрицький вів полеміку проти Люблінської і Берестейської унії, розкривав економічні і духовні утиски, гноблення українського народу і закликав братні народи: "Повстанте, почувтеся і поднесьте очи душ ваших" [49, с. 288].

Соціально-публіцистичну спрямованість мали твори Івана Вишенського. У них у співставленні і протиставленні відображалися і розкривалися суперечності у тодішньому суспільстві Речі Посполитої, містився заклик до боротьби проти феодалів-експлуататорів за повагу до людини, за соціальну справедливість в українському суспільстві.

Розділ 3. Україна в другій половині XVII – XVIII ст.

3.1. Характер соціальних змін в українському суспільстві в період та після Визвольної війни 1648 – 1657 рр.

Передумови та характер соціальних змін у суспільстві у цей період визначалися наслідками військових подій визвольних змагань, масштабами антифеодальної боротьби, скасуванням фільварково-панщинної системи господарства, заборонаю права польської шляхти на маєтки і надання такого права українській шляхті.

Визвольна боротьба була спрямована на подолання спричинених польським пануванням гострих суперечностей між шляхтою і посполитими, панами і кріпаками – боротьба за відновлення політичних і соціальних прав українського народу. Однак загальна ситуація та її соціальний напрям в умовах війни 1648 – 1657 рр. склалися не тільки суперечливо, а й досить контрастно. Незважаючи на перемогу війська Хмельницького під Зборовом і Збаражем, проведені перед цим кримсько-польські перемовини нівелювали умови Зборівського договору. Хоч його центральну ланку складало проголошення Українського гетьманату, все ж цей договір за своїм характером був більш дипломатичним, ніж реалістичним актом.

Основна соціальна суперечність полягала в проголошених, а не забезпечених соціальних змінах у Гетьманщині. За польськими магнатами зберігалося право повернення у свої маєтки, а, отже, залишалося

невизначеним становище українських селян та міщан. Хоч передбачалося скасування обмежень на чисельність реєстрового козацтва, але фактично обмеження залишалися. Також декларувалися скасування уній і зрівняння в правах православної і католицької церкви, однак це право залишалося прерогативою польського сейму. Тому за своїм характером українсько-польський (Зборівський) договір варто оцінювати як половинчатий, умовно-компромісний, нестабільний: одні положення були проголошені (автономія), інші – відкладені (статус православної Церкви), ще інші (як панщина) – зберігалися. Можна вважати, що соціальна ланка Договору була найбільше вразливою.

Козацько-селянські маси не сприйняли зборівських умов, адже не сприйняли влади панів, бо хотіли бути вільними [18, с. 311]. У кінці 1649 р. десятки тисяч селян і міщан відмовлялися "мати над собою пана", сплачувати податки і в знак протесту багато із них втікало на Поділля, в Галичину та в інші місця [18, с. 311–314].

Українські селяни чинили опір поверненню польських магнатів і цей опір переростав у повстання. З цього приводу польський король в Листі Б. Хмельницькому у березні 1650 р. наголошував на суворому покаранні брацлавського полковника Д. Нечая і селян, які повстали проти панів і не пускали їх в маєтки; наполягав на зобов'язанні "віддавати послушенство своїм панам і своєчасно сплачувати податки" [19, с. 327]. Ще більше загострилася соціальна ситуація в Україні влітку 1651 р., після битви під Берестечком.

В Інструкції польським комісарам у липні 1651 відносно заключення угоди з Військом Запорізьким король наголошував: і старшині, і рядовим козакам забути про їхні права і привілеї; козацький реєстр чисельністю 6 – 8 тис. на службі Речі Посполитої, а всім іншим станам працювати в шляхетських маєтках [19, с. 563]. Польський король почав роздавати землі, зокрема в Універсалі від 18 липня 1651 р. пожалував магнату А. Конєцпольському землі повсталих козаків у межах Корсунського староства [19, с. 571].

Проблемність соціальної політики за умов Білоцерківського мирного договору полягала в тому, що:

- а) Україна втрачала проголошену раніше автономію;
- б) зменшувалася чисельність реєстрового козацтва;
- в) нереєстровці зобов'язані повернутися до маєтків і виконувати всі повинності;

г) польській шляхті й урядникам, орендарям надано право на відновлення фільварково-панщинних господарств;

д) невизначеним залишався статус української православної церкви.

У кінці 1651 р. і на початку 1652 р. на Лівобережжі і Правобережжі України серед селян і рядових козаків розпочався повстанський рух, спрямований на скасування умов Білоцерківського договору та приватновласницьких дій козацької старшини [19, с. 626–627].

Наслідуючи приклад польської шляхти, українська шляхта мала на меті розширити чи зміцнити свої господарства на основі відробіткової ренти. Її заможна частина виявила прихильність до панщинно-фільваркової ідеї і обрала своїм орієнтиром господарства такого типу. Одні із них засновували господарства за польським зразком, другі навпаки мали намір продовжувати стару господарську традицію.

Поширені під час війни Універсали Б. Хмельницького проголошували політичні й економічні права козаків, підтверджували права дрібної шляхти, розширювали права козацької старшини і поступово складалася верхівка нової української еліти.

У центрі соціально-економічних проблем того часу знаходилося земельне питання і безпосередньо пов'язані з ним панщинні повинності. В одних умовах панщинне землеволодіння обмежувалося, в інших скасовувалося, ще в інших – відроджувалося; в певній ситуації козаки отримували привілеї, а в іншій – вони тільки проголошувались, в одних випадках селянам "дарували" особисту свободу і вони плекали надію також на отримання економічної свободи, а в інших – усі надії зникали; в певний час вони ставали господарями (коли польська шляхта була змушена залишити маєтки), а в іншій виявляли "послушенство", адже шляхта поверталася знову. Така не стабільна обстановка перешкоджала досягненню соціальних цілей різних верств суспільства.

У стратегічному курсі Б. Хмельницького на відродження української держави радикальні зміни у політичному устрої Війська Запорізького були пов'язані з радикальними соціально-економічними змінами. Він мав намір звільнити козаків, селян "від повинностей і панщинних робіт. Платитимете тільки чини і матимете вольності, як шляхта" [18, с. 249].

Запорукою досягнення цієї мети був перерозподіл великої земельної власності польських магнатів та католицької церкви – не тільки прихильників, а і форпостів існуючих феодальних порядків.

Такий підхід спричинив нові проблеми і загострив соціальні суперечності в українському суспільстві між козацькою старшиною, козаками та селянами через земельні наділи, землеволодіння, землекористування чи розмір повинностей.

З цих причин у Лівобережній Україні розпочалися селянські повстання. Знову Хмельницький своїми універсалами намагався врегулювати стосунки між селянами і шляхтою на засадах перерозподілу великого землеволодіння та заміни відробіткової ренти – оброком [18, с. 59; 141–144; 190].

У складній, нестабільній ситуації воєнного часу Б. Хмельницький змушений був лавірувати між двома соціальними полюсами: феодалами і селянами, козацькою старшиною і рядовими козаками. Така тактика зумовлювалася характером феодальної власності на землю, яку слід було розподілити за принципом суспільної становості. Критерієм такого підходу слугував, насамперед, козацький інтерес. В той же час Б. Хмельницький відстоював права і привілеї шляхти і православного духовенства. Державна політика повинна була стати запорукою такого масштабного розподілу феодальної власності і регулятором нових соціальних відносин у суспільстві. Заслуга Б. Хмельницького як політика, зазначає Степанков В. С., полягала у визнанні за селянством права на спадкове володіння земельними угіддями, особисту свободу, перехід до козацького стану і що панівний клас в основному експлуатував селянство через державність як головного земельного власника [47, с. 60].

Сутність та труднощі реалізації державних зобов'язань та програмних завдань демократичних перетворень 50-х р. XVII ст. свідчать про їх конкретну внутрішню та зовнішню зумовленість. Якщо гетьман Б. Хмельницький виходив із конкретної ситуації і труднощів у здійсненні радикальних заходів у просторі і часі, то козацько-селянські маси виступали з позицій невідкладного прагматизму. Вони вважали, що здійснені за їх участю перетворення повинні відразу ж позначитися на їхньому суспільному становищі. Вони хотіли кардинальних змін не з часом, а вже сьогодні і вимагали цих змін.

У соціально-економічному регулюванні суспільних відносин особливе місце займала аграрна політика Б. Хмельницького:

- ліквідація фільварково-панщинної системи господарства;
- перерозподіл феодальної земельної власності як компроміс між гетьманською владою і суспільством;

- захист монастирського землеволодіння і підтримка духовенства як учасника Визвольної війни і борця за православну віру;
- підтримка української шляхти, реєстрового козацтва та сприяння соціальному захисту селян та рядових козаків від феодалів-католиків;
- упровадження принципу займанщини як засобу отримання землі селянами і рядовими козаками;
- покозачення як привілеї для селян і міщан;
- надання селянам права на спадкове володіння землею та на особисту свободу.

Соціальними принципами здійснення цих заходів на основі суспільно-політичних здобутків Народної революції середини XVII ст. та статей Переяславського договору 1654 р. були такі: шляхтич залишається шляхтичем, козак – козаком, а міщанин – міщанином; козацька спадщина має обмеження щодо розширення землеволодіння, привласнення фільварків, адже це означало б відновлення фільварково-панщинних порядків; соціально справедливий характер гетьманських універсалів.

Найбільш проблемним залишалось селянське питання: як здійснити селянську вимогу землі та волі; яким чином обмежити феодално-панщинну залежність селян; які межі селянського соціального стану; як врегулювати проблему покозачення. Про масштаби цієї проблеми свідчить той факт, що навесні 1649 р. все населення покозачилося й лише у війську з гарнізонами по містах налічувалося не менше 140 – 150 тис. осіб [45, с. 178].

Відповідь на ці запитання зосереджується в найбільш гострій соціальній проблемі тієї революційної доби – проблемі панщини. Частина дослідників, зважаючи на глибокі зміни в козацькій Україні, стверджує про скасування в ній панщини. На доведення використовуються такі загальні факти: три чверті селянського стану (залежно від полку) проживали у вільних військових поселеннях, 80 – 90% селян володіли землею [46, с. 185].

Проблема козацьких прав та привілеїв була пов'язана не тільки з козацькою старшиною, а й зі статусом реєстрового козацтва. Проблемність ситуації полягала в тому, що за умовами Переяславського договору реєстр становив 60 тисяч, а численність козаків була набагато більшою. Щоб вийти зі складного становища, гетьманський уряд надав можливість переходу з одного стану в інший. Своєрідний соціальний компроміс полягав у тому, що селяни, міщани, вступаючи на військову службу, отримували право на земельну власність на корпоративних засадах, а козаки,

як військовослужбовці, звільнялися від земельного податку. При цьому слід зазначити, що землі, які обробляли козаки, не вважалися їх власністю: у такому стані козаки були не землевласниками, а землекористувачами. Селяни, як не військовослужбовці, повинні були за земельні наділи сплачувати грошовий податок. Суть політики соціального компромісу полягала в тому, щоб стримувати антифеодальні селянські рухи в період перемир'я чи здійснити воєнну мобілізацію скасуванням закріпачення через покозачення.

Таким чином, буремні події XVII ст. зумовили кількісно-якісні зміни у складі козаків Запорізької Січі. Козацька старшина продовжувала займати привілейоване становище і справляти великий вплив на соціальні відносини. В цілому козацький суспільний стан того періоду поділяється у дослідженні Т. Яковлевої на три великі групи: Першу групу названо реєстровими козаками – основи козацької армії, військовослужбовців, привілейованої частини суспільства; Друга група – це ті, хто брали участь у війнах, перейшли до козацького стану і готові були боротися за козацькі права і привілеї. Це – козаки – запорожці й учасники козацьких повстань. До третьої групи віднесено "козаків, що оселянювалися", але залишили за собою політичні права козацтва [56, с. 71–72].

Події визвольної війни проти польського панування та повоєнного часу справили потужний вплив на розшарування українського суспільства. Про це свідчать порівняльні дані змін в його соціальній структурі:

а) на початку XVII ст.:

- польські магнати – землевласники;
- духовенство;
- дрібна українська знать;
- козацька старшина;
- купці;
- міщани;
- рядові козаки;
- селяни;
- наймити;

б) у другій половині XVII ст.:

- українська шляхта в особі козацької старшини;
- козацька старшина (значні і незначні товариші);
- купці;

- міщани;
- козаки (реєстрові, нереєстрові);
- селяни (покозачені);
- наймити.

Якщо на початку XVII ст. панівною верствою були польські магнати – крупні землевласники, то в третій чверті XVII ст. – козацька старшина (знатні товариші). Якщо польські магнати володіли сотнями сіл, засновували фільварково-панщинні господарства, таким чином зміцнювали феодально-кріпосницькі порядки, то козацька старшина засновувала господарства фермерського типу, здійснювала модернізацію існуючих порядків. Підвищувався її соціальний статус як генератора підприємницького інтересу і господарської ініціативи.

Ці факти розглядаються як радикальний соціально-економічний чинник скасування панщини і розцінюються по аналогії з радикальними політичними змінами в козацькій Україні. Однак ліквідація в ході війни магнатських фільваркових господарств ще не означала радикальної зміни форми власності і типу власності, а, отже, скасування панщини. Фактично в той час саме панщинні порядки посилювали розбіжності інтересів усіх соціальних станів та загострення відносин між ними. Козацька старшина хотіла розширити землеволодіння за рахунок селянських наділів і посилити відробіткову ренту; польська шляхта – відновити свої маєтки і посилити панщинні повинності; а селяни – зберегти власність на землю і запобігти панщині. Тому якими б радикальними не були заходи аграрної політики Б. Хмельницького, вони не могли скасувати, ліквідувати панщину: вона видозмінювалася формами власності на землю. Заходи Б. Хмельницького мали регулюючий характер і були спрямовані не проти панщини, а проти крайнощів закріпачення селян, міщан та рядових козаків. З цієї точки зору конструктивними є твердження Рибалки І. К. [40, с. 209], Смолія В. А., Степанкова В. С. [45, с. 86] про відносне розширення козацько-селянського землеволодіння та збереження феодальних відносин [36, с. 209].

Дійсно панщина є органічною ознакою епохи феодалізму: вона не виникає і не зникає сама собою, безслідно. А в повоєнний час видозмінювалася селянська панщинна залежність. У повоєнний час феодально-панщинні порядки не тільки залишалися, а й відроджувалися в нових маєтках та зміцнювалися. На цьому принципі наголошувалося в Грамоті московського царя українським станам 1658 р. У цілому урядовим указом

чи рішенням панщину скасувати неможливо, адже це не просто селянська повинність, а система економічних та позаекономічних відносин; система, яка складалася поступово, впроваджувалася у змінах, контрастах і, значить, її скасування повинно охоплювати низку кардинальних змін, спрямованих на врегулювання відносин між феодалом (землевласником) і селянином (кріпаком). А виробничі відносини були засновані на панщинній повинності селянина і проблема землеволодіння вирішувалася на рівні регулювання, а не скасування існуючих аграрних відносин.

Заслуга Б. Хмельницького полягала в тому, що він визначив провідні принципи аграрної політики у співвідношенні державного і суспільного інтересів. До провідних практичних заходів аграрної політики гетьмана Б. Хмельницького належать: поступове обмеження крупного і середнього землеволодіння; диференційований підхід до козацького стану і підтримка дрібної шляхти як прообразу середнього класу; корпоративна організація та управління соціальними групами; протекціонізм щодо церковного землеволодіння; підтримка прав людини на ефективне господарювання. У другій половині XVII ст., в Українській гетьманщині панщинні повинності залишалися; феодальний характер виробничих відносин зберігався; панщинна залежність селянина продовжувалася. Для врегулювання аграрних відносин у цілому і панщинної повинності зокрема потрібний перехід до нових, буржуазних відносин. Як зазначає М. Покровський, "козацтво набуло нової форми дрібно-земельної і промислової військово-службової верстви. Воно постійно домагалось визнання за собою права на вільний промисел, вільну торгівлю й права власності на землю" [38, с. 201].

У поясненні характеру соціальних змін в українському суспільстві методологічно важливе таке твердження В. Липинського: "Ніде і ніколи не зустрічаємо в історії факту, щоб один клас боровся за визволення іншого класу. Він іноді може виставляти гасла боротьби навіть за "ціле людство", але в результаті визволяє тільки сам себе. І тому важко нарікати козащину, що вона визволила з-під гніту магнатів себе, а не селянство" [27, с. 58].

Слід наголосити на об'єктивності твердження В. Липинського про те, що не слід картати козацтво як поборника власних прав і привілеїв, адже у визвольній боротьбі виступало не тільки як політичний, а і як соціальний народ. Його провідним девізом була соціальна справедливість: загальна, благочинна, неподільна.

Саме як борець за народну справедливість, козацтво об'єктивно виступало виразником інтересів селянства та інших верств українського суспільства. У соціальному плані козацтво було безпосередньо прихильне до селянського становища і співпереживало гірку селянську долю. Тому Б. Хмельницький не вважав за можливе (і доцільне) розмежовувати козаків і покозачених селян і після нього ще протягом півстоліття селянство продовжувало зберігати козацькі права (козацький реєстр) [46, с. 120]. Чисельність козацтва дорівнювала чисельності міщан і селян – посполитих [46, с. 112].

Б. Хмельницький як виразник інтересів козацтва виходив із загальносоціологічного закону рушійних сил суспільного прогресу, а в умовах визвольної війни створив народний фронт.

3.2. Соціальні зміни в Гетьманщині в період Руїни

У соціальній історії України другої половини XVII ст. особливе місце займає період Руїни як поєднання боротьби протилежностей – монархічної Московії та республіканської України.

Початок цього періоду пов'язаний з характером укладання Переяславського договору 1654 р., а руйнація самої конструкції Договору відбувалася протягом десятиліть.

У радянській історіографії Руїна висвітлювалася як політичне явище і її соціальний аспект спеціально не розглядався. Новітня історіографія пов'язує її суть з соціальними умовами, що відкриває шлях до проблемно-історичного аналізу не тільки конкретних обставин чи аспектів, а й складових цього незвичайного явища – Руїни, її витоків, рушійних сил та наслідків.

Витоки та суть Руїни були зумовлені діями московського царя і безпосередньо пов'язані з політикою українських гетьманів.

У порівняльному плані варто наголосити, що Б. Хмельницький формував державний інтерес на соціальній основі. Як державник, він переконував кожну верству суспільства в пріоритеті загальнодержавної мети у її взаємозв'язку з суспільними інтересами, а через них – з інтересами і діями кожного із членів суспільства. Як політик, Б. Хмельницький практично доводив, наскільки важливими є стратегічні завдання і невідкладними – поточні перетворення. Що найголовніше, непроменуче в тому, як Україну зберегти і саме такий підхід сприяв консолідації українського суспільства.

Протилежна ситуація склалася в умовах обмеження автономії Гетьманської України, коли український державний інтерес деформувався і втрачав свою спрямовуючу силу.

Заходи московського царя були спрямовані на уніфікацію і стандартизацію устрою Гетьманату до московських порядків, й недавно сформовані політичні інститути Гетьманату не могли протидіяти московському самодержавному режиму. Хоч українські гетьмани І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький намагалися Україну зберегти, але вони не мали чіткої і твердої державної позиції, що зумовило негативні і політичні, і соціальні наслідки. Гетьман І. Виговський зосереджувався на здійсненні інтересів вузького кола феодалної верхівки і таким чином протиставив їх основній масі козацької України. Склався ланцюг суперечностей, які він вирішив долати на основі договору з Польщею за проектом Гадяцького договору 1658 р. У цілому він, як зазначає І. Крип'якевич, знехтував здобутками "національної революції, що знайшло свій вияв у козацькому устрої" на зразок шляхетської Польщі [26, с. 210].

Практично політичне поєднання інтересів монархії і республіки було можливе на засадах взаємних поступок-компромісу, але московський цар здійснював самодержавне правління. Цей жорсткий політичний централізм виступав антиподом козацької автономії, а гетьмани Лівобережної України пасували перед наявними проблемами.

Врешті-решт вони допускали неоправдані поступки Московському правлінню і в таких умовах компроміс набував безпринципного характеру та вів до руйнівних наслідків. Українські гетьмани недооцінили такий суспільно-політичний чинник, як народна демократія. Його джерельну силу намагався реалізувати гетьман Правобережної України Петро Дорошенко, але гетьмани Лівобережної України знехтували цим історичним уроком і не підтримали цей патріотичний приклад.

З обмеженням Московськими статтями державного статусу Гетьманщини посилювався соціальний тиск на українське суспільство. Насамперед, за Московськими статтями 1665 р. московським воєводам було надано право збирати податки в Гетьманщині, що призвело до підпорядкування її фінансово-економічної системи та визиску Гетьманщини. З цією ж метою у січні 1666 р. було проведено перепис її населення. Ці царські заходи розширювалися українською гетьманською практикою "жалування" маєтків, володіння містами, сільськогосподарськими угіддями тощо. По суті ці

заходи визначали неконструктивний характер національної політики українських гетьманів та її негативний вплив на українське суспільство.

Якщо в Переяславському договорі 1654 р. проголошувалась непорушність соціально-класової структури українського суспільства, то в Договорі Переяслав II (1659 р.) чітко виділялися привілеї козацької старшини в розрахунок на її прихильність до московської влади.

Виявилася нова тенденція повоєнного часу: перехід української шляхти до стану козацької старшини. За активну участь у Визвольній війні Б. Хмельницький дарував їй маєтності. За три роки (1654 – 1656) Б. Хмельницький здійснив 59 % таких пожалувань, а всього 80 % їх загальної кількості [56, с. 61]. За характером пожалувань (грамот) за Б. Хмельницького 26 % нових володінь надавалися козацькій старшині і 9 % – шляхті [56, с. 62]. Отже, значно розширилися лави козацької старшини. Ця соціальна група складалася з найзаможніших козаків і набула статусу шляхетського стану. Козацька шляхта займала найвищі військові і адміністративні посади; володіла маєтками, в яких працювали селяни; складала знатну частину козацтва і називалася визначними військовими діячами. Внесені у спеціальні реєстри-компюти, вони належали до найвищого соціального прошарку суспільства. Саме з цих верств – козацької старшини і шляхти – формувалася в суспільстві нова генерація – козацька аристократія, майбутні дворяни. Питома вага української шляхти серед населення склала 2,5 % [54, с. 265].

Як активна рушійна сила Визвольної війни, старшина повинна була стати авангардом соціального прогресу, консолідуючою силою суспільства, його представником і захисником у міждержавних відносинах. Однак не вся старшина пройнялася загальноукраїнським інтересом: одна її група зайняла московську позицію, інша – польську, а Запорізька Січ власну позицію. Практичні плани та інтереси зосереджувалися навколо розширення земельної власності, зокрема, розширення земельних володінь сотенної старшини, збільшення монастирської власності. За підрахунками В. Борисенка, протягом 1657 – 1672 рр. козацька старшина, шляхта і монастирі одержали у володіння 275 сіл і хуторів [4, с. 272].

Козацька старшина, яка об'єднувалася навколо Гетьмана, поділялася на три крила: реєстрова ("старшина") старшина Війська Запорізького, об'єднана почуттями козацької вольності, пам'яті та традиції. Другу групу старшини склали шляхтичі в динамічному процесі покозачення періоду

визвольних змагань – вихідці з середнього класу. Третю групу старшини, яка піднялась на гребні революції, складали вихідці з різних верств, навіть із заможних селян [54, с. 360–365]. Цим же визначалися відмінності і в їхній суспільно-політичній позиції: одні підтримували гетьмана, інші переймалися власним збагаченням; одні вели козаків у бойових походах, а інші "пробиралися до влади". Одна соціальна група склалася із козацької старшини, інша – з заможного козацтва, а ще інша – найчисельніша – з простих козаків.

Землі вільних військових поселень були розділені між козацькою старшиною і заможними селянами. Разом вони становили, за визначенням Магочія П. Р., приблизно 50 % всієї земельної власності Козацької держави. Другу половину складали землі у безпосередньому володінні козаків і української шляхти (33 %) та землі під юрисдикцією Православної церкви (17 %) і ця тенденція зберігалася [30, с. 244–245].

З певним перерозподілом земель зростали лави української дрібної шляхти, яка ввійшла до складу знаті. Ці зміни, як зазначає Крип'якевич І. П., були зумовлені тим, що на місці великого й середнього землеволодіння виникло землеволодіння селян і козаків, які стали дрібними землевласниками-хліборобами [25, с. 160–161].

Найчисленніша – селянська верства – опинилась на роздоріжжі: вона не сприймала польське панування і в той же час не могла звільнитися від українських феодальних порядків.

Хоч селяни домоглися особистої свободи і права на земельну власність, однак вони залишалися податковим станом. Хоч натуральна і відробіткова рента поступилися грошовій, однак рентні відносини зберігалися. Хоч і зменшилася, але зберігалася панщина. Відновлювалася і розширювалася практика оренд, використовувалася відробіткова рента, що призвело до загострення земельного питання і соціальних відносин на селі. Саме земельні відносини розколювали українське суспільство.

Звільнені з-під влади польських магнатів і шляхти, міщани розширювали виробничу і торгову діяльність. Однак майнова нерівність серед них залишалася і соціальна диференціація продовжувалася.

У другій половині XVII ст. жителі міст поділялися на міську аристократію – патриціат, заможне міщанство – бюргерство та міську бідноту. Соціальні суперечності виявилися між бюргерством і патриціатом. Середня верства боролася за розширення прав в управлінні містом, а міська

біднота – проти соціального гніту, за кращі умови праці та життя. Міщани приватновласницьких міст відбували панщинні роботи та інші повинності.

Така складна внутрішня і зовнішня обстановка позначилася саме не на консолідації, а на розмежуванні українського суспільства, як характерної риси і ланки Руїни.

Консолідації суспільства міг би посприяти такий духовний фактор, як православна віра, її провідник – церква. Однак наступ католицької церкви в першій половині XVII ст. змінився тепер наступом православної церкви Московського патріархату. Навіть вищі сани українського духовенства тією чи іншою мірою відійшли від державницької ідеї.

Отже, характерними суспільно-політичними рисами періоду Руїни були такі: обмеження прав Гетьманщини московським царем, частота зміни українських гетьманів, постійний контроль і обмеження їх повноважень; постійне втручання в українські справи іноземних держав; суперечності між старшинськими угрупованнями; розмежування між соціальними групами суспільства; обмеження демократичних і впровадження недемократичних суспільних принципів.

Під впливом соціальних і політичних, внутрішніх і зовнішніх чинників протягом десятиріч другої половини XVII ст. склалися не просто окремі ланки, а лінія деструктивних суспільно-політичних змін у Гетьманаті. Це спричинило не тільки політичну, а й соціальну нестабільність.

3.3. Заходи соціальної політики гетьмана І. Мазепи

Утрачені в період Руїни здобутки Хмельниччини гетьман І. Мазепа намагався відродити в нових умовах і за нових обставин. Тому цей історичний час в українській історії, ця історична доба набувала рис переломного періоду.

Важливо зазначити, що І. Мазепа детально проаналізував складну геополітичну ситуацію 80-х років XVII ст., узагальнив наслідки Руїни Гетьманщини, розкрив гостроту суперечностей, провідні тенденції її внутрішньо та зовнішньополітичного розвитку. На основі детального аналізу ситуації визначив стратегічні цілі та засоби їх досягнення-реформи.

Сприймавши "Коломацькі статті" 1687 року, у яких стверджувалося, що "Малоросійський край гетьманського регіменту" є лише частиною

"их царского Пресветлого Величества Самодержавной державы", він визначав реформування суспільного устрою на соціально-становій основі.

Однак соціальна ситуація в українському суспільстві контрастувала порівняно з ситуацією середини XVII ст. Гострі внутрішні суперечності охопили економіку з її феодальними порядками, панщинною сутністю, зростанням феодальної ренти в сільському господарстві і кріпосним правом. Збільшувалися податки і посилювався фінансово-економічний тиск московського уряду.

Усе це вимагало радикальних змін на основі реформ і шляхом реформ. Саме цей шлях обрав гетьман І. Мазепа і виступив виразником інтересів українського народу. Французькі історики І. Борщак і Р. Мартель визнають його "символом української незалежності" [6, с. 105].

У цій складній, суперечливій, соціально контрастній ситуації І. Мазепа розробляє і здійснює плани її стабілізації на засадах державотворення та примирення в суспільстві. Він домагався відновлення прав України, визначених Переяславським договором 1654 р., але порушених у період Руїни. Характер цієї боротьби залежав від обставин. У цьому відношенні варто розрізняти два періоди:

перший у 1687 – 1703 рр. – у реформаційному і другий у 1703 – 1709 рр. – в опозиційно-пошуковому спрямуванні.

У перший період І. Мазепа намічав здійснити право вибору в площині поєднання інтересів Гетьманщини і Московської держави. Провідний принцип його політичного курсу склав принцип виборного козацького правління і гетьман розраховував на московську підтримку. З цього приводу мав рацію М. Грушевський, стверджуючи послідовність заходів Мазепи у виконанні царських указів. І у другий період, коли автономія України-Малоросії постійно порушувалася заходами московської імперської політики, це спонукало І. Мазепу радикально змінити політичний курс і, на думку Н. Полонської-Василенко, встановити абсолютну владу [36, с. 155–156].

Вихід із політичної кризи гетьман Мазепа вбачав у розбудові станової козацької держави з пріоритетом інтересів козацької старшини, зміцнення її економічного становища як передумови політичних змін.

З цього приводу характерним є Лист гетьмана від 10 липня 1691 року такого змісту "Бывшие гетманы, а особно Иван Самойлович, имели такое дерзновение, что такие маестности возвращали по своему рассмотрению

и не токмо по смерти таковых особ женам и дитям их маетности владети никогда не допускали и грамоты ваши монаршеския у них имали, но некоторым и при животе то чинили, что по каком-нибудь гневу своему от чести отдаляючи, отдаляли и от маетности. Однако, я... для утверждения в Малой России доброго и твердого порядку... не хочу так поступати... но паче к тому есмь желателен, что не толко старшина и полковники, и знатные особы примножние такового деяния имели, но некоторые и сотники из рядовых оказавшиеся знатные войсковые товарищи получили себе деревни или мельницы" [34, с. 68].

Уже в перших універсалах в липні – серпні 1687 року відбулося пожалування земель козацькій старшині. По суті універсали брали під захист земельне володіння панське як законне, якому ніхто не може чинити перешкод і, отже, універсали мали захисне значення.

У цілому універсали гетьмана набували соціально-регулюючого і соціально-стимулюючого характеру. Із проаналізованих 143 універсалів 1687 – 1708 рр. четверту частину (34) склали пожалування козацькій старшині на села та землю (ґрунти). Приблизно такий же блок універсалів був присвячений монастирському землеволодінню (№ 21, 25, 26, 30, 40 – до кінця 1688 р. – 17, в 1689 р. – 15 універсалів) [17, с. 18]. Їх питома вага складала стільки ж, скільки й універсали козацької шляхти. Одні з них були:

а) стверджувальними на володіння млинами, селами з ґрунтами, Карпилівською пущею, на оренду в селах; право Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря на маетності, а також на мито з купців за проїзд через монастирську греблю, право Думницького монастиря на ряд маєтків та на греблю; право на озера тощо;

б) охоронними: захист церковного землеволодіння; захист власності; володіння маєтностями; виконання посполитими повинностей, перед монастирем села Дурнів і заборона їх переходу під козацькі вольності. У лютому того року гетьман видав універсал про боротьбу з підсусідками у зв'язку з ухилянням багатьох селян – підданих монастирських сіл – від утримання компанійців, самовільним переходом їх у підсусідки, невиконання повинностей: хоч вони не були реєстровцями чи військовослужбовцями, але козацькі вольності зберігали [17, с. 75–76]. Щодо козацьких підсусідків, звільнених від військової служби, то при збереженні у їхній власності ґрунтів, лісів, сіножатей їм потрібно виконувати повинності [17, с. 13, 22].

Ще раніше, у гетьманському універсалі від 1 січня 1690 року встановлювалося загальне правило про стації для компанійців: на компанійця комонного призначити по 25, а на піхотинця – по 20 чоловік господарських (хазяїнів) і такий розподіл повинен бути загальним правилом, а не винятком [17, с. 27];

в) стимулюючі універсали: кожний шостий-сьомий із 143 універсалів був присвячений млинарському та іншим промислам, що стимулювало підприємницьку активність української шляхти. В цілому варто розрізнити такі види пожалувань в універсалах гетьмана Івана Мазепи: загальні, охоронні, дарчі, стверджувальні, регулюючі, універсали-привілеї.

Можна стверджувати, що в соціальній політиці Мазепи застосовувалися для козацької старшини матеріальні (земельні наділи) і моральні (значні, авторитетні товариші) стимули. Це було визнанням не тільки їх особистих заслуг, а й авторитету в суспільстві, що спонукає до оцінки цих стимулів як соціальних. Уже в перших універсалах у липні–серпні 1687 року відбулося пожалування козацькій старшині Чернігівського полку "сіл з ґрунтами" як "значним войсковим товаришам" [17, с. 14]. Григорію Гамалію – універсал про привілей на володіння маєтностями у селах Хоружівка та Бодаква; пану Івану Мокрієвичу – на село Звеничів; Василю Устимовичу – осавулу Чернігівського полку; глухівському сотнику щодо допомоги з боку виборних козаків із метою успішної служби та чіткої мобілізації козацької сотні [17, с. 76].

Дослідник Смолка А. С. виділяє три хвилі надання земель козацькій старшині. Перша хвиля роздавання таких універсалів охоплює 1687 – 1689 рр. і спрямована на зміцнення соціальної бази гетьманської влади. Друга хвиля (1699 – 1701 рр.) спрямована на зміцнення економічних і політичних основ цієї влади. Третій раз надання маєтків гетьманською владою (1706 – 1708 рр.) пов'язане з проблемами внутрішньої і зовнішньої політики Мазепи. Загалом за час гетьманування Мазепи було надано старшині, монастирям і частково великому купецтву сотні сіл із десятками тисяч дворів посполитих [17, с. 161]. Гетьманські універсали зосереджувалися на зміцненні старшинською землеволодіння, яке поступово перетворювалося із звичайного раніше володіння на "зуполне" володіння (тобто повну власність). Значить гетьман І. Мазепа розглядав і оцінював старшинське землеволодіння в прямому зв'язку з концентрацією у старшини і економічних, і політичних прав, а отже, підвищення її ролі у здійсненні

державних реформ. Фактично соціальна політика гетьмана була спрямована на підтримку її як шляхетного стану. Враховуючи цю тенденцію, М. Браичевський прийшов до висновку, що І. Мазепа сприяв реставрації феодально-кріпосних порядків в Україні. Дійсно, І. Мазепа не міг вийти за межі феодалізму як об'єктивно зумовленого процесу суспільного розвитку.

Щодо рядових козаків, наголошував гетьман, то їхніми привілеями також не можна нехтувати: за ними слід зберегти повні козацькі вольності. При своїх козацьких вольностях вони повинні залишитися й надалі [17, с. 30]. Також гетьман застерігав проти порушення прав міщан [17, с. 16, 30].

Політика Івана Мазепи щодо міст та міщанства відзначалася певним протекціонізмом, наданням прав і привілеїв великим містам Гетьманщини, зокрема, магдебурзьке право отримали Київ, Стародуб, Чернігів, Ніжин та інші. Уряд також регулював виконання міщанами повинностей, сплату податків й підтримував розвиток у містах торгівлі і промислів.

Отже, соціальна політика гетьмана І. Мазепи була спрямована на регулювання відносин у козацькому соціальному стані у відповідних умовах та забезпеченні провідної ролі козацької старшини. Щодо козацьких підсусідків, то хто із них займався землеробством, не був військовослужбовцем, той відбував податкову повинність, хто не займався землеробством, той звільнявся від неї. Цей загальний принцип конкретизувався відповідними універсалами з метою врегулювання їх статусу, як соціальної групи, яка формувалася в той період. В універсалі від 7 лютого 1701 року серединський та надинівський отамани зобов'язувалися врегулювати питання з підсусідками, адже вони "свои хаты попродавши в козацких живут", тому повинні утримувати компанійців і всі повинності з громадою виконувати; ті, хто проживає в козацьких хатах, але своїх не мають і живуть із заробітку, ті від повинності звільняються; ті ж хто "в козацком не будучи реєстре, на жадных войсковых услугах нигде не бывали и теперь их не отбывают, стилко самим именем козацким слывучи, вольности заживают, то таким, абы во всех подданских повинностях с громадою тянули, а особо компанейцов кормили" [17, с. 76]. В універсалі від 22 квітня 1702 року йшлося про послушенство селян ряду маєтностей Київської митрополії і заборону їм переходити в козацькі підсусідки: "посполство, в підсусідки до козаков тиснучогоя і тим способом от належностей своих ухиялючогоя, и самых войсковых людей, протекциею своею оных от обыкных тяглостей охороняющих" розцінює це як зухвале самовольство, а тому притягати їх до послушенства, до виконання повинностей [17, с. 82].

Практично це породжувало зростання великого землеволодіння, загострення орендних відносин та посилення феодальної експлуатації. Цю тенденцію М. Грушевський характеризував таким чином: "Часи Самойловича і Мазепи – разом сорок літ – це був той час, коли маючи спокій від ворогів і поміч московську за собою, старшина козацька на Лівобічній Україні взяла собі земель і зв'язала різними обов'язками і панщиною так як колись польські пани... Знаючи народні жалі й недовір'я, вони (старшина) не звірялися навіть на козаків і побіч козацьких полків заводили собі полки таємні з так званих сердюків, компанійців, просили також московського війська на Україні. Але не робили нічого, щоби знищити причини народного невдоволення і їх відчуження від народу і простого козацтва все збільшувалося [14, с. 362–363].

Апелюючи до козацької старшини як великих землевласників, гетьман І. Мазепа зважав на погіршення становища селян та рядових козаків, своїми універсалами він наказував полкам і орендарям зменшити панщинну повинність; вирішувати справи щодо учасників селянських повстань не самочинно, а в судовому порядку; не переобтяжувати селян позаурочними роботами, різними повинностями і податками. Адже, за висловом М. Грушевського "селяни своїх правил не доходили" [14, с. 363]. Гетьман став на захист прав козаків Київського полку, обтяжених деякими духовними і цивільними особами: "Збитечне" з жителями тих маєтностей поступають, надмірно їх обтяжують, а козаків вважають своїми підданими. Щодо козаків колишнього реєстру, то їх обкладають такими податками, щоб "з козацтва в мужицтво притягнути". А треба чинити по-людськи, адже козацькою доблестю у роки Хмельниччини вони заробили собі вольності і їх необхідно зберегти: при своїх козацьких вольностях вони повинні залишатися й надалі [17, с. 30]. Щодо посполитих, то їх не приймати в реєстр, адже кожен повинен нести свою службу й таким чином займати відповідне місце в соціальній структурі суспільства [17, с. 43–44]. Такі заходи гетьмана сприяли досягненню соціальної стабільності в суспільстві.

Певна частина гетьманських універсалів підтверджувала соціальний статус козаків і покозачених посполитих та його непорушність; зважала на привілеї рядових козаків, якими не можна нехтувати і вольності козацькі зберегти [17, с. 5–12].

В універсалі І. Мазепи від 20 листопада 1691 року полковнику Київського полку було наказано посполитих "не обтяжувати", козаків не

переводити в підданство [17, с. 45], а реєстрових козаків – у посполиті через високі податки чи виселення з маєтку.

Джерелами соціального розвитку українського суспільства слугували не тільки матеріальні, а й духовні здобутки. Особливість гетьманського управління полягала в тому, що в ньому пов'язувалися матеріальний і духовний, соціальний і національний фактори. У цьому аналізі в історичній літературі зосереджується увага в основному на сприянні гетьмана І. Мазепи розвитку культури, розбудові Києво-Могилянської академії. Йдеться про його заслуги як мецената – "щедрого добродія усіх визначних культурних починань і будов на Україні" [37, с. 169]. Також правомірно наголошується на його сприянні розвитку освіти, науки, літератури, мистецтва.

На погляд автора, гетьман І. Мазепа намагався підняти роль культури на рівень соціально-культурного впливу та значення у безпосередньому зв'язку з соціальними змінами в суспільстві. На цій основі цінності культурного життя сприяли б формуванню суспільних настроїв у Гетьманщині. Саме в соціально-культурному факторі гетьман вбачав стимул у формуванні нових суспільно-політичних настроїв та потреб. Його ідеалом, співзвучним з позицією Богдана Хмельницького, була вільна, суверена, соціальна, соборна Україна, а її соціальна опора – козацький народ.

Виходячи з конкретних історичних обставин, керуючись принципами політичної культури, він обґрунтував доцільність зміни політичної орієнтації – до Швеції. Наступним кроком на цьому шляху повинно бути внесення цієї ідеї в суспільні кола та формування нових суспільних настроїв. Однак швидкий перебіг подій не привів до таких змін.

У тих суперечливих умовах думки і настрої козацької старшини залишилися роздвоєними; мали прагматичне спрямування і обмежувалися власним вибором. Також прагматичними були погляди та інтереси рядових козаків, міщан та селян. У цілому суспільна думка зупинилася на власне прагматично-соціальному рівні і не піднялася до державно-національного рівня. Саме цей, суто прагматичний настрій мас гетьман хотів, але не зміг подолати у тій складній воєнній обстановці. Адже народні маси розцінювали шведські походи в Україні як завойовницькі дії і ставилися до шведів як до завойовників. Такий настрій поширювався в українському суспільстві і його можна було змінити новим рівнем роз'яснювальної роботи у новій, мирній обстановці. Тому особливого значення набув тоді вибір моменту зміни державно-національного курсу, а цей момент

був несприятливим, навіть деструктивним для плану-про-грами І. Мазепи. Адже для розуміння національно-державної ідеї потрібен був новий рівень національної свідомості мас. Рубежем на цьому визвольному шляху стала поразка шведів і Мазепи у Полтавській битві.

В цілому, соціальна політика гетьмана І. Мазепи включила заходи на підтримку козацької старшини; надання привілеїв Православній Церкві та міщанству; спроби запобігти надмірному визиску селян. Заходи політики гетьмана визначалися і відбувалися в руслі реформаційного курсу, в ключі державного регулювання. Суть змін у феодално-панщинних порядках полягала у розширенні соціальної бази гетьманату та зростанні його інтелектуального потенціалу. В ідеологічному спрямуванні політики гетьмана І. Мазепи особливе місце належало політико-право-вому спектру – блоку ідей щодо організації і самоорганізації державного управління – ідей Конституційного рівня та значення.

Такі плани й ідеї гетьмана І. Мазепи дозволяють стверджувати, що він був політиком високої правової культури і реформатором Європейського масштабу.

3.4. Соціальний розвиток українського суспільства в першій половині XVIII ст.

За століття – з другої половини XVII ст. – першої половини XVIII ст. – у соціальному розвитку українського суспільства відбулися значні кількісно-якісні зміни. Українська революція середини XVII ст. дала поштовх цим змінам і в притаманному феодалізму становому устрої розвивався та змінювався склад і структура соціальних верств. У міру перебудови фільварково-панщинної системи господарства відбувалося поглиблення соціальної диференціації селян, козаків, міщан. Однак перетворення аграрних відносин не мали механізму їх правового забезпечення і практичні заходи знову входили в русло феодалізації соціально-економічних відносин. Відновлювалося середнє та велике землеволодіння на засадах старшинської земельної власності у двох формах: рангової (тимчасової) і приватної (спадкової).

Посилювалася така тенденція, як поділ суспільства на багатих, середніх і бідних. Більш контрастним став розподіл суспільства на багату козацьку старшину і бідних селян-кріпаків, а також на інші верстви.

У письмових джерелах козацька старшина й українська шляхта іменувалися "панами", "дідичами", "знатними військовими товаришами". Вони займалися промислами, а також торгівлею. За ними юридично закріплювалося спадкове володіння рухомим і нерухомим майном. Статус козацької старшини – від генеральної до сотенної – визначався виконанням військової служби. Українська шляхта була малочисельною і в документах того часу її не відокремлюють у соціальний стан. До його складу входило близько 300 представників давнішньої знаті та 2 100 представників нової знаті. Хоч разом вони складали не більше 0,2 % населення Гетьманщини [25, с. 268], але у них були такі соціальні цілі, щоб якнайшвидше отримати статус російського дворянства і таким чином піднятися до найбільш привілейованої частини суспільства. У матеріалах ревізії 1723 р. у десяти лівобережних полках розрізняють такі станові групи населення: старшина, духовництво, рядове козацтво, посполиті. У той період старшина володіла від 35 % (за одними даними) – до 52 % орних земель Гетьманщини [41, с. 239]. Що ж до рядових козаків, то їх соціально-економічне становище погіршувалося. На початку XVIII ст., коли вводились нові повинності, особливо на утримання царських військ, забезпечення військових частин, зростало оподаткування. У 1734 р. царський уряд наклав заборону на давнє козацьке право "займанщини". В цілому значно нівелювалися козацькі привілеї, а, значить, і козацький статус.

Посилювався контроль царської влади відносно переходу сільського населення в інші місця і його закріпачення. Постійно зростала кількість залежних селян. Якщо в 1657 – 1672 рр. старшина, шляхта і монастирі одержали у своє володіння 275, то в 1673 – 1709 рр. – 480 сіл і хуторів [4, с. 272]. Наприкінці XVII ст. була запроваджена одно- або дводенна панщина, а в середині XVIII ст. – 2–3 і більше днів на тиждень [4, с. 340].

Закономірність розвитку феодално-кріпостницького ладу полягала в тому, що при звільненні від кріпаччини однієї частини селян збільшувалися трудові повинності другої групи селян при постійних панщинних повинностях. Логічно припустити, що зі зростанням феодалної земельної власності відповідно відбувалося обезземелення селян і збільшення відробіткової ренти, посилення кріпосницької залежності.

Порівняльно-історичний аналіз соціального устрою і суспільних станів Гетьманщини і Слобожанщини здійснив Багалій Д. І. Спільним, загальним для них був становий поділ суспільства. Однак на Гетьманщині

поділ на стани визначився, був більшою мірою структурований і мав свої традиції. А у Слобожан такий поділ розпочинався. Якщо на Гетьманщині був такий суспільний стан, як шляхта – з родової козацької старшини, а на Слобожанщині такі соціальні зміни ще не відбулися, адже шляхетські маєтності ще не склалися. Спільне для Гетьманщини і Слобожанщини полягало в такій тенденції, як перехід заможних селян у козаки, а бідні й надалі залишалися посполитими. Хоч змінювався соціальний устрій на Слобожанщині (міщани, ремісники), але основна маса залишалася посполитими [1, с. 89–90].

За прикладом старшини у Гетьманщині, яка здавна заселяла підданими свої садиби, Слобожанська старшина теж намагалася це зробити, але в стислий термін. Селяни втрачали право на вільний перехід із місця на місце. Пани-державці затверджували за собою землі й підданих за відповідними листами від установчої комісії Слобідських полків. Зі збільшенням числа державців-старшин та інших панів-поміщиків також зростав стан підданих посполитих [16, с. 43–44].

На межі XVII – XVIII ст. під впливом перетворення ремесла на дрібнотоварне виробництво, а промислів – на мануфактури змінювався склад міського населення Лівобережної України. Залежно від майнового цензу воно поділялося на три соціальні групи: міська верхівка – бюргери, купці і власники майстерень; середній стан – дрібні ремісники і торговці; міські низи – незаможні ремісники і прості торговці.

Варто конкретизувати соціальні процеси на основі складу населення Харкова у 30-ті роки XVIII ст. Перше місце займав козацький стан: виборних козаків було 775, підпомічників – 1 531 або вдвічі більше. Цехових ремісників було 492 осіб, або 5-6-ий житель міста. Щодо національного складу міщан, то це були українці (близько 90 %), росіяни, греки та ін. [1, с. 211, 214]. У цей період із торговців та інших верств складалося купецтво в окремий стан. Цей процес відбувався в конкурентній боротьбі з торгівельно-підприємницькою діяльністю козацької старшини і гальмувався. Значними промислово-торговими центрами ставали Київ, Ніжин, Переяслав, Лубни, Чернігів. Всього на Лівобережній Україні налічувалось 38 міст. І у цих містах ремісники і торговці становили від 29 до 73 % усіх міщан [1, с. 265].

Головним суспільним станом Слобідської України були козаки. Вони поділялися на виборних козаків або компанійців і на підпомічників. Козаки-компанійці несли військову службу, а підпомічники допомагали їй матеріаль-

но забезпечити. У 1700 р. у слобідських полках до розряду ввійшло 3 500 виборних козаків [1, с. 92]. У 1732 р. козацький корпус Слобожанщини налічував – "виборних" козаків 22 тис., а "підпомічників" та "підсусідків" – 86 тис. [54, с. 520]. Якщо у Гетьманщині статус козацтва визначало старшинське землеволодіння, то на Слобожанщині більшою мірою дрібне козацьке землеволодіння. Становище рядових козаків було нестабільним і постійно ускладнювалося. Вони несли військову службу, зводили оборонні споруди навколо міст, будували українську оборонну лінію у 1731 – 1733 р., а дещо раніше – Ладозький канал; їх мобілізували на бойові походи. Основним суспільним станом Слобожанщини були селяни-посполиті, які поділялися на вільних і підневільних (закріпачених). Такий соціальний розподіл зумовлювався тим, що переселенці зі статками засновували свої господарства, а без статків – наймалися у панські господарства. За надані їм земельні наділи вони виконували панщинну повинність. Їхніми господарями були або козацька старшина або місцеві поміщики. В міру освоєння цих земель та розвитку сільськогосподарського виробництва з'явилася нова тенденція: прискорене зростання поміщицьких господарств і обмеження таких можливостей козацької старшини. Селяни-переселенці спочатку були звільнені від податків. Поступово набували земельних ділянок і зміцнювали своє господарство. Земельну власність вони набували головним чином заїмкою вільних земель, стверджених царськими жалуваними грамотами. Але провідним у земельному питанні був принцип приватної власності. Відбувалося роздача землі полковникам; надання права заїмки тільки козацькій старшині; пожалування московським урядом; операції куплі-продажу тощо. Проаналізовані з цього приводу Д. Багалієм дані про окружні козацькі землі (1719 р.) свідчать про те, як на цих землях складалася земельна власність старшини, з'являлися слободи, села і хутори приватних власників [1, с. 155–156]. Таким чином, формувалося і міцніло слобідсько-українське дворянство. Серед приватних земельних власників Слобідської України були такі, хто мали тисячі і навіть десятки тисяч десятин землі. Зростало монастирське землеволодіння.

Слобожанці, як вихідці з Гетьманщини, уособлювали ознаки її устрою, економічного ладу, суспільної організації. Вони були представниками таких соціальних станів, як козаки, селяни, міщани, козацька старшина, духовенство. Представники кожного стану були пов'язані родом занять та способом життя, а становий поділ визначався загальним устроєм Гетьманщини. Становий поділ був пов'язаний з козацькою традицією.

Зважаючи на заселення Слобожанщини росіянами й українцями, слід зазначити, що у цьому суспільному рухові були особливості.

Якщо російське заселення відображало імперську державну політику безпосередньо, то українське – опосередковано. На відміну від характеру російського заселення з його офіційно-казеним спрямуванням, українське заселення відбувалося за власним рішенням та вибором в надії на вільне заможне життя в слободах. Це визначалося не тільки державними нормами, а і власне життєвими потребами, гострими соціальними проблемами, контрастами сьогодення і сподіваннями на краще майбутнє. Отже, російське заселення мало державний, а українське – народний характер.

Як і в Гетьманщині, устрій Слобідської України поєднував цивільний устрій з військовим. Слобожанщина поділялася на п'ять козацьких полків. На кожний полк у середньому приходилося по 5 122 козака, по 13 825 підпомічників і по 13 060 підданих [1, с. 99]. У соціальному відношенні Слобідська Україна у другій чверті XVIII ст. була наполовину козацькою і наполовину – селянською. Найбагатшими землевласниками були слобідсько-українські старшини Квітки, Донці-Захаржевські, Кондратьєви та інші. Про їхні володіння за 1721 р. свідчать такі дані: за харківським полковником Квіткою було 171 подвір'я і 986 душ підданих, за полковим обозним Ковалевським – 65 і 307, за полковим осавулом Рубаном – 62 і 344 [1, с. 97]. Із цих власників із часом утворилося слобідсько-українське дворянство.

Перехід із одного суспільного стану був можливим, але ним могли скористатися досить заможні люди.

Як в імперії в цілому, так і в Слобідській Україні феодальні умови визначали її соціальний устрій. Козацька старшина прагнула до дворянського статусу; козаки намагалися зберегти свої права і привілеї, селяни мріяли про звільнення від кріпосницької залежності, однак царські соціальні реформи виходили з державного, а не суспільного інтересу. Обмеження статусу козацького стану полягало в скасуванні земельного права за реформою князя Шаховського (1735 р.). Якщо раніше старшина скуповувала у козаків їх землі, то у 30-х роках комісія Шаховського заборонила цю операцію.

Особливість кріпаччини на Слобожанщині порівняно з Гетьманщиною полягала в тому, що в ній використовувалися урочні пільги для освоєння нових земель та облаштування власного господарства. Однак це не тільки не скасовувало, а з часом і посилювало селянську залежність від панів-старшин, як характерну рису і сутність кріпаччини.

Введення в 1714 р. подушного податку – податок з кожної "душі" – варто розцінювати як прискорення закабалення селян. Причому цей указ вимагав від поміщиків організованої сплати податку усіма його селянами.

Погіршення становища селянства у XVIII ст. полягало в його прикріпленні не тільки до землі, а й до власника. Існуюча до цього диференціація селянства в соціальному відношенні тепер визначалася як закріпаченого, а отже – безправного. Селяни розглядалися не як соціальні групи, а як виробники продукції, не як індивідуальності, а як майно. Повинності селян на панському полі складали в основному 4 дні на тиждень. У той же час права старшин розширювалися.

Порівняно з Гетьмачиною більш динамічно зростала чисельність населення міст, яке поділялося на козаків полкової служби військовослужбовців і міщан – ремісників, торговців, купців.

Соціальний склад населення Харкова у 30-ті рр. XVIII ст. відображали такі дані: виборних козаків – 775, підпомічників – 1 531, козачих підсусідків – 85, козачої старшини з робітниками – 71, цехових ремісників – 492, підданих, посполитих і робітників – 205, духовенства – 170 [54, с. 211], великоросіян – 235, греків та інших чужоземців – 21, а усього 3 595 осіб. Більшість складали козацькі підпомічники, за ними – виборні козаки і цехові ремісники. Близько 70 % населення Харкова у 1732 році було українським [49, с. 214]. У соціальному відношенні перше місце займав козацький стан.

Отже, в імперії в цілому, а у Слобідській Україні зокрема панували феодальні порядки.

Порівняно з Московією зі служилим станом з боярством на чолі, посадських людей, закріпачених селян, соціальний устрій Слобідських полків відрізнявся таким чином: місце служилих людей займали козаки, бояр не було, посадських людей та купців теж майже зовсім не було, місце селян-кріпаків займали панські піддані.

У Російській державі у XVIII ст. утворився шляхетський або дворянський стан, а у Слобожанщині лише у другій половині XVIII століття козацька старшина почала формуватися у дворянський стан. Зникла козацька старшина, а її піддані ставали кріпаками.

У цілому наявні на Слобожанщині соціально-економічні особливості нівелювалися феодально-кріпосницькою системою й інкорпорацією до складу Росії.

Як у Гетьманщині в цілому, так і в Слобідській Україні феодальні умови визначали їх соціальний устрій. Козацька старшина прагнула до дворянського стану; козаки намагалися зберегти свої права і привілеї, селяни мріяли про звільнення від кріпосницької залежності, однак царські соціальні реформи виходили з державного, а не суспільного інтересу.

3.5. Соціальний розвиток українського суспільства в другій половині XVIII ст.

Соціальний розвиток українського суспільства в цей період характеризувався кількісно-якісними змінами. Їх суть виявилася у двох тенденціях: 1) юридично-правове збереження, закріплення феодальних порядків і 2) зародження нових, капіталістичних відносин. Ці дві тенденції охопили усі сфери суспільного життя, своє концентроване відображення знайшли в соціальній еволюції українського суспільства. Змінювалися співвідношення між підневільною та найманою працею; нерівністю та становим статусом; приватною власністю і общинною традицією; економічним і позаекономічним розподілом земель; натуральними і грошовими податками.

У цих співвідношеннях суспільного життя виявилися старі, консервативні підходи, імперські політичні заходи і феодально-кріпосницькі порядки. Якщо в європейській історії XVIII ст. відбувся переломний перехід від феодалізму до капіталізму, то в Україні такий перелом не відбувся. Якщо у першій половині XVIII ст. можливість упровадження підприємницької діяльності була втрачена через нестабільну політичну і соціальну обстановку, то у другій половині XVIII ст. вона вступила в протиріччя з імперським політичним і економічним курсом збереження і зміцнення феодально-кріпосницької системи.

Якщо в країнах Європи провідними ставали класи буржуазії і пролетаріату, то в Україні залишалися феодали і селяни. У цьому соціальному полі відбувалися зміни суспільних станів і соціальна піраміда набувала нових контурів.

За виданими гетьманськими універсалами і царськими грамотами козацька старшина розширювала свої володіння, перетворювала рангові маєтності в спадкові, а селян і козаків – у кріпаків. Українські старшини – шляхта намагалися зрівнятися з російськими дворянами, а тому підтриму-

вати кріпосне право, його збереження і зміцнення в Україні. На основі "Жалуваної грамоти дворянству", поширеної 1785 р. на українську старшину, вона перейшла в ранг поміщиків.

Якщо козацька старшина збагачувалася, то рядові козаки зубожіли і ставали в залежність від старшини. За ревізією 1782 р. з 415 тис. козаків Київщини, Чернігівщини і Новгород-Сіверщини виборних козаків налічувалося 195 тис., а підпомічників – 220 тис. осіб [40, с. 366].

На кінець XVIII ст. структурні зміни та переходи у стані козацтва призвели до того, що цей стан фактично зник: одна – привілейована частина козацтва перейшла у стан дворянства, а інша – непривілейована – у стан селянства.

За матеріалами ревізії 1763 – 1764 рр. у Лівобережній Україні селяни склали 58 % усього населення [16, с. 52] з обмеженням їх особистої свободи та посиленням закріпачення. Селяни чинили опір: переходили у інше підданство; відмовлялися від виконання повинностей; втікали у інші місця [44, с. 80–90].

Фактично проблема втечі селян як форма соціального протесту загострювалася і уряд Катерини II намагався її подолати – врегулювати. Саме під цим кутом зору варто оцінювати указ Малоросійської колегії 1772 р. "Про вжиття заходів проти втеч селян з Лівобережжя на територію Запорізької Січі й Новоросії". У 1775 р. царський уряд видає новий указ щодо біглих посполитих. Якщо такі заходи царської політики радянська історіографія оцінювала в партійно-класовому ключі, то, на погляд автора, їх слід вважати юридично-правовими регулюючими актами і на це звертає увагу О. Гуржій [16, с. 55].

У 1783 р. відбулася остаточна заборона переходів селян, їх самовільного відлучення зі своїх місць чи помешкань та юридичне оформлення кріпосного права на Лівобережжі і Слобожанщині.

У 1764 р. на Лівобережжі вільних посполитих дворів залишилося менше 2 тис. проти більш ніж 5 тис. у 1752 р. і 28 тис. у 1730 р. [40, с. 365]. У 1765 р. був уведений на користь держави спеціальний рубльовий оклад, який мали сплачувати всі селянські двори – посполитих, підсусідків і козаків-підпомічників. У 1776 р. на Слобожанщині, а в 1783 р. на Лівобережжі, як і в усій Росії, був введений подушний податок на селянські родини залежно від кількості осіб чоловічої статі.

У сярбинному землеволодінні в Лівобережній Україні у XVIII ст. виявилися дві тенденції: розпад сімейно-вотчинних відносин і виникнення

особливих форм землеволодіння. У цьому процесі виявилось поєднання і боротьба протилежностей: з одного боку відбувалася консолідація сябринного союзу, а з другого – його розпад [33, с. 128].

Таким чином, зміни в земельних відносинах, розпочавшись у період Визвольної Війни 1648 – 1657 рр. еволюціонували на засадах общинної організації. Сільська громада складалася із козаків і посполитих, які вважали зайняті ними землі своєю власністю. Однак суттєва перевага на перших порах общинного землеволодіння з часом перейшла у фазу поступових, але неухильних змін у формі приватної земельної власності. Тоді поряд із общинними землями межували землі, які були в приватній власності.

Українські міста у XVIII ст. в умовах панування феодалізму занепадають. Переважна більшість із них були приватновласницькими; у 1770 рр. у Волинському воєводстві 90,4 % поселень міського типу, у Брацлавському – 98 %, у Київському – 69,7 %, у Подільському – 77,2 % [54, с. 476].

Міщани сплачували податки, виконували повинності, перебували у феодальній залежності, що й визначало низький рівень їхнього життя, безправне становище і зубожіння. Загострювалася конкуренція між ремісницькими цехами і панськими мануфактурами, зведеними на території міста. Збільшувався в містах прошарок населення, підданих місцевому пану. Зі зміною соціального складу міщан, змінювався облік міст, збіднювалися традиції, зменшувався вплив на округу.

У цій суперечливій соціально-економічній ситуації виникають паростки нового, буржуазного суспільного ладу. Питання про зародження в Лівобережній Україні буржуазних елементів лише ставиться в окремих історичних статтях. Зокрема, Борисенко В. Й. зазначає, що в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. соціальними витоками цих елементів були купці. Це твердження пов'язується з домінантою торгівлі і зростанням торгового капіталу, з лихварством і орендаторством [3, с. 343–344]. Однак вчений обмежується загальними міркуваннями і не проводить необхідних розрахунків.

У Європейських країнах у цей період заклалися основи класу буржуазії, а в Україні цей час ще не настав. По-перше, пануючим був феодальний спосіб виробництва і відповідна соціально-економічна політика. По-друге, типове для нього підприємство-мануфактура. По-третє, у середині XVIII ст. у містах Лівобережної України купці – це торговці, а не капіта-

лісти і серед міщан, за даними Романовського В. О., вони склали 8 % [5, с. 118]. По-четверте, класову основу суспільства склали феодали і селяни. Щодо працівників мануфактур, то це були робочі люди – передпролетаріат. Визначальне полягало в тому, що формування класу буржуазії зумовлюється іншою – буржуазною власністю на засоби виробництва, пов'язаною з вільнонайманою робочою силою – пролетаріатом, а не селянами-кріпаками.

При цьому слід зазначити, що соціальні зміни відбувалися не тільки серед селян, міщан чи козаків. Такі зміни відбувалися і серед дворян. З часом одні залишалися дворянами-кріпосниками-поміщиками у своїх маєтках, другі – ще не визначилися в перебудові, а треті (невелика соціальна група) почали перебудовувати господарства в розрахунок на вільних, а не закріпачених селян, і вводити грошовий оброк замість відробіткової ренти.

Таким чином, у феодально-кріпосницьких умовах другої половини XVIII ст. українська старшина масово переходила в ранг дворянства, а селяни і рядові козаки, навпаки, втрачали свої права і ставали закріпаченими. Через сто років після Визвольної війни відбулося повторне закріпачення основної маси населення України. Разом із тим виявлялися перші паростки становлення буржуазних відносин і цього нового соціального стану. Одночасно з соціальним змінювався і національний склад суспільства. Крім українців, які становили абсолютну більшість, зростала кількість росіян, а також німців, молдаван, вірмен та інших. Соціальні суперечності в українському суспільстві справляли вплив і відображалися на міжнаціональних відносинах.

На основі протидії різних тенденцій в соціальному розвитку суспільства загострилися відносини між козаками і посполитими, між заможними козаками і заможними посполитими і всіх разом – відносно власників маєтків, що призвело до розпаду общинних союзів, а потім і сільських общин. Ще у середині XVIII ст. лівобережні козаки визнавалися як окрема станова одиниця, мали певні права та привілеї, проте з реорганізацією козацьких полків та утворенням намісництв (1781 – 1782 рр.) вони втрачали свій суспільний статус.

3.6. Соціальне становище Правобережної України у XVIII ст.

У XVIII ст. Лівобережна Україна була у складі Російської імперії, а Правобережна Україна майже до кінця століття була під польською

владу. На Правобережжі в умовах феодално-кріпосницького ладу розширювалися фільварково-панщинні господарства, орендні відносини, вводилися нові чи зберігалися старі повинності українських селян та міщан.

Зростала концентрація латифундій в руках крупних магнатів. Панщина досягла 4 – 6 днів. Відробіткова рента "доповнювалася" грошовою поставкою продуктів, введенням "додаткових" повинностей. З метою отримання максимального прибутку шляхтичі підвищували орендну плату. Посилювалось закріпачення селян, зростала їх особиста залежність. У цих умовах прискорилося соціальна диференціація: збільшувалась група заможних селян, а ще швидше – бідних, безземельних селян-наймитів.

Скрутне становище селян викликало антикріпосницькі повстання, визвольну боротьбу за соціальну справедливість, гайдамацький рух, який охопив Київщину та Брацлавщину. Його передумовами були: закабалення селян; скасування пільгових років і відповідних умов та відновлення різних податків, повинностей; скасування козацьких прав та запорізьких традицій, національно-релігійний гніт, дискримінація української мови і культури, закриття православних церков.

З цих причин Правобережна Україна була охоплена широким повстанським рухом. Саме соціальні контрасти спричинили гайдамацький рух, який охопив різні верстви українського суспільства. Підневільне становище й почуття знедоленості зближували їх. Особливе почуття належності до православної віри гуртувало їх у громади і піднімало на рішучу боротьбу за свободу [8].

Якщо Європа долала такі суперечності еволюційно, то королівська Польща поступалася перед ними. Загострення внутрішньополітичної кризи в ній зумовлювалося опозиційністю шляхти польському королю. У боротьбі за свої привілеї польська шляхта протиставляла себе і королю, і українському народу. Опозиційна активність польської шляхти слугувала приводом до розгортання гайдамацького руху як народно-визвольного руху на Правобережжі України в 1730 – 1768 рр.

З посиленням соціального і національного гніту на Правобережжі відбулися гайдамацькі повстання в 1738 і 1750 рр. Найбільшого розмаху гайдамацький рух досяг у 1768 р. Це повстання отримало в історії назву "Коліївщина" [11].

Коліївщина розгорнулася як соціальний, народний, суспільний рух. Рушійними силами цього руху були селяни, ремісники, міщани, його

підтримувало православне духовенство. Соціально-політичну спрямованість цьому суспільному рухові надали козаки-запорожці. У цьому виявилася їхня готовність до відновлення козацького устрою, який було ліквідовано польською владою на початку XVIII ст. Гайдамаки у визволених містах і селах запроваджували козацький устрій, відновлювали економічне життя, підтримували православну церкву.

В історичній оцінці гайдамацького руху історики допустили крайнощі. На думку одних, для українських селян зрозумілою стала логіка визвольної боротьби: "стало добре зрозумілим, що свобода економічна є прямий шлях до свободи класової, національної, релігійної" [54, с. 88].

Протилежним є таке твердження: "Гайдамаччина – це інстинктивна реакція стражденної та пригнобленої народної маси, позбавленої своєї еліти. Це стихійний бунт, в якому знаходили вихід злочинні схильності окремих представників дезорієнтованої юрби, що давало підстави говорити про розбійницький характер усього руху в цілому" [51, с. 307].

Порівняння цих визначень свідчить, що об'єктивна історична оцінка гайдамаччини повинна проектуватися у співвідношенні стихійності і свідомості в ній. Під цим кутом зору гайдамацький рух варто розцінювати не тільки і не стільки як відчай, скільки як соціальний протест, який набув крайніх гострих форм. З соціальними не вирішеними проблемами Правобережна Україна перейшла після поділів Польщі 1793, 1795 рр. під владу Російської імперії

Висновки

Історичний, майже тисячолітній період історії України – Русі IX–XVIII ст. відображає цивілізаційний європейський поступ у своїх особливостях, провідних тенденціях та закономірностях. Змінювалися епоха за епохою в соціально-економічних, суспільно-політичних, культурно-ідеологічних процесах, у геополітичних зрушеннях, територіальних межах, в соціально-структурних перетвореннях. Усі ці процеси відбувалися в руслі раннього, середнього чи пізнього феодалізму. У координатах простору і часу розвивалися і видозмінювалися соціально-історичні процеси й умовно вони поділяються на три частини: київська доба, епоха Середньовіччя і епоха пізнього Середньовіччя.

Соціальний розвиток Київської Русі як держави і суспільства відбувався поступово, поетапно, історично. У IX ст. соціальна структура суспільства поєднувала військову аристократію (князь, бояри, дружина) та вільних селян – общинників. Поступово з розвитком приватної власності і майнової нерівності відбувався поділ суспільства на феодалів (київські князі, місцеві князі, бояри, церковна верхівка) і селян. З розвитком великого землеволодіння чисельно зростав і змінювався суспільний стан феодалів і дедалі більша частина вільних общинників потрапляла в залежність від них. Це були такі прошарки сільського населення: селяни-общинники, незалежні від князя, зі своєю землею і господарством; вільні общинники, які працюють на землі князя; селяни, які залежали від феодала.

Соціально-історичні процеси в Київській Русі були безпосередньо пов'язані з державотворчим процесом. Разом із тим на соціальні зміни впливали традиції общинної організації та управління. Характерним для XII – XIII ст. було поглиблення соціального розшарування суспільства, феодална роздробленість Київської Русі.

У XIV та наступних століттях феодалізм в українських землях розвивався. Відбувалася соціальна еволюція феодалного стану до єдиного привілейованого стану – шляхти, аналогічної західноєвропейському дворянству.

Чим незалежнішими ставали феодалні власники від князя чи короля, тим більшою мірою землеволодіння ставало основою політичної влади і тим глибше суспільство поділялося за ієрархічними ступенями.

У литовську добу, на межі XV – XVI ст., поглиблювалося дроблення суспільства на групи і в панівній, і в підпорядкованій верствах. До першої відносилися князі, пани, зем'яни, бояри, шляхта, а до другої – міщани і селяни (волосні, тяглі, отчичі, бобровники, закладні). Середньовічне українське суспільство було в основному селянським. Частина селян відбувала повинності на користь литовських князів та польських королів, частина господарювала на приватних землях. Селянин, з одного боку, був забезпечений землею, а з іншого – перебував у юридичній залежності від землевласників.

У XVI ст. відбувався перехід від общинного землеволодіння до крупного феодалного землеволодіння і багатих землевласників – бояр, які на польський зразок отримали назву "панів", "шляхти". Цьому сприяла волочна реформа 1557 р. Разом із тим відбувалося розорення селянських господарств і посилювалося закріпачення селян.

Соціальне становище та тяжка доля українського народу визначалися подіями повсякденності до – і після Люблінської унії 1569 р. та Берестейської унії. Унія 1596 р. порушила святі канони, внесла церковний розбрат, посилила національно-релігійний гніт українського народу, підірвала старожитну згоду між поляками й українцями.

Логікою соціально-економічного розвитку українського суспільства в XVI ст. склався новий суспільний стан – козацтво. Своїм прикладом і діяльністю, своїм натхненням і боротьбою за соціальну справедливість козацтво гуртувало, об'єднувало український народ. Його ідеали свободи захоплювали селян, міщан та інші верстви суспільства своєю життєвою правдою.

XVII ст. для України відзначено глибинними суспільними явищами: постійною боротьбою проти поневолення; соціальною нестабільністю, економічною безправністю, територіальною роздробленістю і моральним розпачем. Зламаний період історії держави і суспільного розвитку виявився в проблемній ситуації: реформації чи контрреформації.

Історично виваженою відповіддю на це питання була Українська народна революція другої половини XVII ст. у співставленні і протиставленні її ідеалів Великій Руїні 60 – 80-х рр. того ж століття. За своєю соціальною спрямованістю революційні події в цілому мали антифеодальний характер, а за провідними мотивами – здійснення ідеалів християнства й показачення.

Аналіз соціально-історичного розвитку українського суспільства в епоху Середньовіччя свідчить про активну роль і значення історичної постаті в суспільстві. Соціальний вектор набував своєї ваги в княжій владі київської доби. Конкретна соціальна позиція виявилася в керівників визвольної боротьби проти поневолення українського народу в XVII – XVIII ст. Набутий соціальний досвід показав залежність ролі особи від того, наскільки її діяльність відповідає завданням часу в даній, конкретній історичній ситуації. Настільки особистість втілює в собі вміння бачити ці завдання, розв'язувати їх, спиратись на силу народу. Наскільки вона поєднує економічні і соціальні інтереси, уособлює соціальні категорії, здійснює соціальні заходи. Б. Хмельницький як державний діяч зайняв позицію не тільки збереження, а й зміцнення соціальної організації українського суспільства. В контрастах визвольної епопеї в позиції Хмельницького відбулася кристалізація серцевини соціального фактора – місця та ролі особи в історії.

Шляхом детального аналізу тяжких наслідків Руїни Гетьманщини, розкриття гострих соціальних проблем гетьман І. Мазепа прийшов до висновку про невідкладність реформ. Гетьман-реформатор обрав соціально-консолідуєчий вектор – розбудову станової козацької держави, однак різка зміна політичної ситуації змінила ці плани.

Основні зміни соціальної структури українського суспільства в другій половині XVII – XVIII ст. виявилися в таких тенденціях:

а) на початку XVII ст. панівну верству складали польські магнати – землевласники, а також дрібна українська знать та козацька старшина, а купці, міщани, рядові козаки, селяни – підпорядковану верству;

б) у кінці XVII ст. до панівної верстви входили українська шляхта та козацька старшина, а до підпорядкованої – купці, міщани, рядові козаки, селяни;

в) на початку XVIII ст. соціальний розвиток суспільства виявився в певних кількісно-якісних змінах у кожній соціальній групі: для панівної верстви намітилася тенденція інтеграції, а для підпорядкованої – диференціації;

г) у другій половині XVIII ст. відбувся поділ суспільства на дві протилежні частини: на одному полюсі – дворяни як панівна верства, а на другому – міщани, селяни (в тому числі козаки) як підпорядкована верства; купці зайняли проміжне становище в суспільстві як представники торгового капіталу.

Становище селянства у XVIII ст. полягало в його прикріпленні не тільки до землі, а й до її власника. Існуюча до цього диференціація селянства в соціальному відношенні тепер визначалася як закріпаченого, а отже, безправного. Селяни розглядалися не як соціальні групи, а як виробники продукції, не як індивідуальності, а як майно.

Нові соціальні зміни в українському суспільстві виявилися у втраті козацтвом суспільного стану.

Населення міст поділялося на козаків полкової служби – військово-вослужбовців і міщан-ремісників, торговців, купців. Своєрідність статусу міст та становища міщан виявилися в соціальних і національних суперечностях та зниженні їх впливу на суспільство.

Соціально-економічний розвиток Гетьманщини і Слобожанщини в кінці XVIII ст. зумовлювався самодержавною політичною та феодално-кріпосницькою системами й інкорпорацією у Російську імперію.

Використана література

1. Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. – Х. : Основа, 1991. – 256 с.
2. Бойко О. Д. Історія України : навч. посібн. / О. Д. Бойко. – К. : Академія, 2001. – 536 с.
3. Борисенко В. Й. До питання про елементи буржуазії на Лівобережній Україні в другій половині XIII – XVII ст. / В. Й. Борисенко // Феодалізм на Україні, збірник наукових праць АН УРСР. Ін-т історії; ред. : В. А. Смолій (від. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1990. – 196 с.
4. Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ ст. : навч. посібн. / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 616 с.
5. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. : навч. посібн. / В. Й. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1986. – 264 с.
6. Борщак І. Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана / І. Борщак, Р. Мартель; автор. пер. з франц. М. Рудковського. – К. : Вид-во СП "Свенас", 1991. – 136 с.
7. Брайчевський М. Конспект історії України / М. Брайчевський. – К. : Вид. поліграфічний центр "Знання", 1993. – 208 с.
8. Брайчевський М. Ю. Походження Русі / М. Ю. Брайчевський. – К. : наукова думка, 1968. – 180 с.
9. Брайчевський М. Ю. Твори / М. Ю. Брайчевський. Т. 1. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі / упоряд., передм., наук. ред. і анот. імен. покажчик Ю. Кухарчука. – К. : Вид. ім. Олени Теліги, 2004. – 720 с.
10. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский; пер. с англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой ; под ред. Б. А. Николаева. – Тверь : ЛЕАН; М. : АГРАФ, 1999. – 448 с.
11. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Зб. Документів / під ред. І. Л. Бутича та Ф. П. Шевченка. – К. : Наукова думка, 1971. – 660 с.
12. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження соціальної історії України / В. Горобець – К. : Ін-т історії України, 2009. – 272 с.
13. Греков Б. Д. Київська Русь / Б. Д. Греков. – К. : Навчпедвид, 1951. – 500 с.
14. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский ; сост. и ист. биограф. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия ; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – 2-е изд. – К. : Лыбедь, 1991. – 400 с.

15. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України з додатками і доповненнями / укл. Й. Й. Брак, В. Ф. Верстюк. – Донецьк : ТОВ ВКФ "БАО", 2008. – 736 с.
16. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVII века / А. И. Гуржий. – К. : Наукова думка, 1996. – 120 с.
17. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. О. Павленко. – 2-ге вид. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 1 144 с.
18. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К. : Вид. АН УРСР, 1961. – 740 с.
19. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1657. – К. : Наукова думка, 1965. – 710 с.
20. Дятлов В. О. Реформація і модернізація європейської цивілізації / В. О. Дятлов // Вісник Чернігівського держ. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – Вип. 15. Серія : Істор. науки. Збірник Чернігівського держ. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – 2002. – № 15. – С. 3–15.
21. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв. – Львов. : Гос. соцэкизд, 1936. – 156 с.
22. Збірник козацьких літописів : Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К. : Дніпро, 2006. – 976 с.
23. Ідзьо В. С. Українська держава в IX – XIII ст. / В. С. Ідзьо. – Львів : СПОЛОМ, 2004. – 416 с.
24. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – 2-ге вид. випр. і доп. – Львів : Світ, 1990. – 408с.
25. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1991. – 122 с.
26. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 386 с.
27. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1992. – 362 с.
28. Липинський В. Україна на переломі (1657 – 1659) / В. Липинський. – К. : Наукова думка, 1988. – 280 с.
29. Литвин В. Історія України : підручник / В. Литвин. – К. : Наукова думка, 2009. – 822 с.
30. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 592 с.
31. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / П.-Р. Магочій ; пер. з англ. С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; карти : П.-Р. Магочій ;

показчики Л. Ільченко ; наук. ред. С. Білецький ; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. – Ужгород : Вид. В. Падяка, 2012. – 794 с.

32. Максимович М. Вибрані твори / М. Максимович. – К. : Либідь, 2004. – 360 с.

33. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654) / П. В. Михайлина. – К. : Наукова думка, 1957. – 260 с.

34. М'якотін В. Соціальний розвиток українського суспільства в XVII – XVIII ст. / В. М'якотін. – К. : Наука, 1954. – 260 с.

35. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблін. – Видання ООЧСУ – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1960. – 82 с.

36. Повість минулих літ. Літопис. – К. : Наука, 1954. – 360 с.

37. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.

38. Покровский М. Русская история в самом сжатом очерке. Т. 2. / М. Покровский. – М. : Наука, 1940. – 86 с.

39. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – 566 с.

40. Рибалка І. К. Історія України. Від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Ч. I. / І. К. Рибалка.– Х. : Вид. Харківського ун-ту, 1995. – 300 с.

41. Рубаник В. Є. Іститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення і розвитку / В. Є. Рубаник. – Х. : Легас, 2002. – 352 с.

42. Руська правда : Збірник законів. – К. : Наукова думка, 1961. – 120 с.

43. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби / В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 1985. – 264 с.

44. Смолі В. Українська національна революція XVII ст.. (1648 – 1676 рр.) / В. Смолі, В. Степанков. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 448 с.

45. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби / В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 1990. – 282 с.

46. Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. / А. О. Смолка. – 2-ге доп. вид. – К. : Українське вид-во, 2007. – 224 с.

47. Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / В. С. Степанков // Феодалізм на Україні : Збірник науко-вих праць. Редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1990. – 196 с.
48. Субтельний Орест. Україна: історія / Орест Субтельний. – К. : "Либідь", 1991. – 510 с.
49. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. Т. 2. Кн. 1. – XVI ст. / упор., передм. В. Шевчука. – К. : Дніпро, 2001. – 560 с.
50. Толочко П. П. Киевская Русь / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1997. – 170 с.
51. Толочко П. П. Киевская Русь / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 2007. – 200 с.
52. Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси / С. В. Юшков. – М. – Л. : Соцэкизд, 1939. – 380 с.
53. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. Т. 1. – К. : Наука, 1991. – 402 с.
54. Яковлева Тетяна. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : Основа, 1998. – 44 с.
55. Яковенко Н. Нарис історії України / Н. Яковенко. – К. : Наукова думка, 1997. – 728 с.
56. Яковенко Н. М. Склад шляхти – землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни Українського народу / Н. Яковенко. – К. : Наукова думка, 1990. – 196 с.
60. Яковлева Т. С. Гетьман Иван Мазепа / Т. С. Яковлева. – М. : Наука, 2013. – 400 с.

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Київська Русь: держава і суспільство	5
1.1. Загальноісторичні передумови суспільних змін у Київській Русі	5
1.2. Феодалізм і сільська община.....	11
1.3. Вільне і закріпачене селянство	13
1.4. Формування української народності.....	21
Розділ 2. Україна в XIV – першій половині XVII ст.	26
2.1. Загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві в польсько-литовську добу	26
2.2. Виникнення козацтва та формування козацького суспільного стану	32
2.3. Соціальний образ запорозьких козаків	34
2.4. Міста і становище міщан	41
2.5. Події церковного і культурного життя.....	43
Розділ 3. Україна в другій половині XVII – XVIII ст.	45
3.1. Характер соціальних змін в українському суспільстві в період та після Визвольної війни 1648-1657 рр.....	45
3.2. Соціальні зміни в Гетьманщині в період Руїни	53
3.3. Заходи соціальної політики гетьмана І. Мазепи	57
3.4. Соціальний розвиток українського суспільства в першій половині XVIII століття	64
3.5. Соціальний розвиток українського суспільства в другій половині XVIII ст.	70
3.6. Соціальне становище Правобережної України у XVIII столітті.....	73
Висновки.....	75
Використана література.....	79

